

A XX. SZÁZADI MAGYAR PRÓZA EGY KISÉRLETÉRŐL
NÉMETH LÁSZLÓ GYÁSZ CÍMŰ REGÉNYÉNEK ELEMZÉSE
ALAPJÁN

doktori értekezés

Marton Mária

Szeged, 1982.

①-750

T a r t a l o m

I.	Bevezetés	2
II.	A Gyász keletkezéstörténetéről, a mű genezisének összetevőiről	19
III.	Tér-idő szerkezet, zártság és totalitás, kompozíció	45
IV.	A Gyász tudat- és lélekábrázolásáról, alakjairól	85
V.	A Gyász értékszerkezetének, regény- tipológiai helyének kérdése	118
VI.	Jegyzetek	145

I. Bevezetés

A dolgozat címe igen átfogónak tűnik, a vállalkozás ennél csak szerényebb lehet. Amire vállalkozhat ez a munka, az a Németh László-i világkép és embereszmény egy konkrét műalkotásban való tükröződésének elemzése, annak a feltárása, milyen ábrázolásmód felel meg ezen írói világnak.

Kiindulásként megkockáztatjuk azt a szubjektívnek is íté-
hető megállapítást, hogy a Móricz utáni XX. századi magyar
szépprózában Németh László életműve a legigényesebb. Az
utóbbi jelző önmagában keveset mond, ami ennél sokkal inkább
a lényegre érinti, az a címben is jelzett kísérlet jelleg.
Ez a dolgozat azt tekinti feladatának, hogy a kísérlet elő-
készületeit, körülményeit, lefolyását és eredményét átte-
kintse. A sajátos, Németh László-i regénytípus megteremté-
sének kísérlete áll a dolgozat középpontjában.

A kísérletezés fogalmára mindenképpen ki kell térni, ha a
Németh László-i írói világot meg akarjuk közelíteni. Sőt az
is indokolt, hogy a dolgozat gondolatmenetének kiinduló-
pontja, alaptétele éppen ez legyen.

Németh Lászlóról már írói pályája kezdetén sejthető volt,
hogy alkotói útja próbálkozások sora lesz, a rendkívül sok
területet átfogó tudásvágy, a tájékozódás és a vele szoro-

san összekapcsolódó tájékoztatás belső igénye fogja irányítani. Az általa és a szakirodalomban is olyan gyakran felidézett és sokféleképpen magyarázott, Osváthoz intézett levél kulcsmondatának tartalmára itt nem kívánok részletesen kitérni, de az elkezdett gondolatsor folytatásához szükséges a bekapcsolása. Németh László az Iróvá avatnak című rövid cikkében és az Ember és szerep-ben idézi fel legaprólékosabban a Nyugat novellapályázatára beküldött novellájának sikere utáni lelkiállapotát: "Abban a levélben azonban, amelyet Osváthoz irtam, volt egy furcsa, számomra ma már megmagyarázhatatlan sor: 'Félek, hogy csalódní fognak bennem - irtam. - Én nem vagyok tiszta művész, s nem akarok csak művész lenni. Adósuk vagyok mindazoknak, akik úgy hányódnak, kallódnak, mint én, a magyarság veszendő erőinek. Mi szeretnék lenni? Író, tudós? Talán nevetségesen hat, ha leirom: a magyar szellemi élet organizátora.' Mire gondoltam akkor?"¹.

Ez az írás 1932-ben keletkezett, és a későbbi évek során még igen sok átértékelődésen ment keresztül a "szellemi élet organizátora" kijelentés. A rárakódott értelmezések, viták nem lényegesek most számunkra, de a levél megfogalmazásában is tükröződő magatartás igen. Sőtér István Az újraolvasás naplójából című tanulmányában szerepel a következő gondolat: "Szerep, hatás, vállalkozás: ezekkel a fogalmakkal élt leggyakrabban. Mindez hallgatóságot, tanítványokat feltételez, s akár egyetlen személyt, akár az egész országot."². Ezzel Németh László írói-emberi alkatának azt az egyik legfontosabb

jellemzőit fogalmazta meg Sőtér, amelynek jelentősége csak a teljes életmű ismeretében látható igazán. A Sőtér-idézet három kiemelt fogalma önmagában természetesen csak a szándékot jelöli, annak tartalma igen szerteágazó, és a nagy életmű minden műfajában felmerül valamilyen formában. Németh László a XX. század /ez a megjelölés pontatlannak tűnhet, de itt csupán az általános jelenségre figyelünk/ zihált, a tudományokban megszámlálhatatlan szakterületre szakadó, a művészetekben, így az irodalomban is új utakat kereső világában "kísérletező ember" volt, de az egyetemes érvényűt, a megtartó erejűt próbálta megtalálni laboratóriumában. Méltatói polihisztornak, "reneszánsz-ember"-nek nevezik, századunkban igen ritka jelenséget idézve. Ezen tulajdonságnak, teljesítménynek az eredménye az életmű jelentős részét kitevő esszéikben ölt testet.

A dolgozatnak nem célja, hogy erre a műfajra részletesen is kitérjen, néhány szemléletbeli kérdést viszont már a bevezetésben fel kell vetnünk, ha igazolni akarjuk a kísérlet sikerét. Sükösd Mihály Németh László esszéírása című tanulmányában³ a következőképpen jellemzi az esszék anyagát: "Németh László esszétermése a világra táruló mohóságnak, a befogadás, asszimilálás és újjáteremtés képességének, egyszerűen a tehetségnek ötven éve tartó, folyamatos példája. A tehetségnek, a teljesítménynek pedig öntörvényű rangja, önértéke van: illik kalapot emelni előtte, minden egyéb csak azután következik."⁴

Ez utóbbi mondat megállapítása szubjektív töltése ellenére /vagy éppen azért/ indokolt, olyan hozzáállást, szemléletet kér számon, amely éppen az objektív, tudós igényű vizsgálat-hoz vezetne. Számunkra itt nem az esszék ideológiai, tartal-mi vonatkozásai lényegese, nem kívánjuk őket értékrendbe ál-lítani beemelt témájuk alapján. Szerzőjük egy megjegyzése azonban érdemes figyelmünkre: "honpolgári adó"-nak nevezte az esszéírást. /Az idézett megfogalmazás ellenére tudjuk, hogy vallomásaiban az esszéírás által kiváltott örömről, a regényírást is megkönnyítő hatásáról ír./ Sükösd Mihály köz-helynek nevezi azt a tényt, hogy a magyar irodalom történe-tében íróink igen gyakran vállalkoztak a szépirodalmi műfa-jukhoz nem tartozó területek feldolgozására. Sükösd Mihály utal Németh László hasonló szerepére, példákat sorol a ma-gyar irodalomból, és íróink "... kelet-közép-európai írói prófétaságának kényszerű indítékait, lehetőségeit, képtelen-ségeit..."⁵ említi. Sőtér István már idézett munkájával részben egybeesőnek tűnik az a véleménye, amelyben irodal-munk dicsőségének, de fejlődése akadályozójának itéli ezt a jelenséget. Sőtér értékitélet alkotásában viszont meghatáro-zó az, hogy Németh László az "esztétikai" íróságot és a "sze-rep", "program" vállalását különválasztja, dilemmaként éli meg a kettősséget. Hogy értékelését elmélyítse, példával tá-massza alá, a következő összehasonlítást teszi: "Feltűnő, hogy a Németh Lászlóéhoz hasonló dilemma fel sem merül leg-nagyobb kortársainak, Nagy Lajosnak, József Attilának, Illyés Gyulának a gondolkodásában, holott ezeknek életműve határo-

zott forradalmi, illetve világnézeti programot fejez ki, de műalkotásokba testesülten."⁶ Ehhez csupán az a megjegyzés kívánczik, hogy a "feltűnő" megállapítást ki kellett volna fejtenie a tanulmánynak, ha már felvetette a problémát, a másik dolog pedig az, hogy talán szabad leírnunk: a példaként választott író kiemelése - így egymás mellett - nem a legszerencsésebb, /nem is etikus/. A tanulmánynak azzal a kitételével sem érthetünk teljeset egyet, amely szerint a "tanulmányíró néha elgáncsolta a regényírót, s az esszé az életpálya legszerencsésebb kibontakozásában többnyire akadállyá vált."⁷ A Németh Lászlóéhoz hasonló sors - amint azt a Sükösd-tanulmány kapcsán már érintettük - igen sokaké volt a magyar irodalomban.

Ebbe a dolgozatba a Németh László-i esszé eddigi irodalomtörténeti értékeléséből leginkább Sükösd Mihálynak a további kutatások számára is utmutató megállapítása illik, amelyben így fogalmaz: "... az esszének is, más műfajokhoz hasonlóan, egyezményes, betartást igénylő, mert betartásra érdemes szabályai vannak. Közülük talán legfontosabb, hogy az esszé is függetlenedik alkotójától, pályáján önmozgást végezni indul, s ahhoz eljut, egyre inkább adott műként, pusztán szövegszerűségében fogják olvasni, s egyre kevésbé az esszéíró alkati és történelmi körülményeinek beszámításával."⁸ A későbbi fejezetekben látni fogjuk, hogy Németh László esszéinek többsége igen nagy szerepet játszott a regények, drámák genezisében. /Esszéből nőtt ki a történelmi drámák többsége, például

a Széchenyi, bennük vall művei keletkezéstörténetéről./ Ha pedig az író esszéinek önálló, minden külső körülményt figyelmen kívül hagyó szövegvilágáról beszélünk, meg kell állapítanunk, hogy a műfajnak a XX. századi magyar irodalom talán legnagyobb teljesítménye az övé. Az irodalomtörténeti, kritikai esszék szerepéről már szó esett, ki kell emelni azonban tudományos jelentőségük mellett katartikus hatásukat, esztétikai élményt nyújtó szépségüket is. /Talán elég emlékeztetbe idézni Az én katedrám és az Európai utas című kötetek szinte valószínűtlenül gazdag anyagát./ Tanulmányirói korszakainak vizsgálatakor kiderül, hogy a harmincas évek eleje és az ötvenes éveknek ugyancsak az első fele adja a legértékesebb alkotásokat, és ez egybeesik az életpálya kiemelkedő szakaszaival.

Németh László esszéirői tevékenységének szinte minden kutatója kitér arra a sajátosságra, amely megkülönböztető jegye is e műfajban létrehozott munkáinak: a tudós igényű pontosság és a liraiság, intuición, a személyesség átsugárzásának egybeolvadása, harmóniája. Feltételezhetjük, hogy a korai versekben kibontakozni igazán nem tudó /nyilvánosságra pedig egyáltalán nem hozott/ liraiság, vallomásosság az esszéekben öltött legközvetlenebbül testet. Ha az esszéahagyatékkal kapcsolatos kérdésfelvetéseket összefoglalni akarjuk, az ebben a műfajban is megvalósuló teljességre, tökéletességre törekvést kell hangsúlyozni. Itt nem elsősorban a vásárhelyi tanár tudományokat összefogó, "enciklopédista" kísérleteire gondolunk, hanem arra

a tudósi-alkotói-emberi tulajdonságra, amely alázattal teli kíváncsisággal közeledik tárgyához, és abban képes megmutatni valamit az egyetemesből, örökérvényűből.

Ez utóbbi gondolat érvényes az életmű más műfajainak, a drámáknak, novelláknak, regényeknek a világára is. A kísérletezés vágya, ösztönző ereje tudatossá érlelődése ugyancsak jellemző e műfajok alkotásaira is. A dolgozat középpontjául választott Gyász - mint a XX. századi magyar regény egy kísérlete - ennek a sajátosságnak a jegyében született.

A választás indoklásául /amely egyben a további gondolatmenetet is jelzi/ először arról a megfigyelésről kell szólni, amelyet a Németh Lászlóról eddig megjelent szakirodalom kínált. Ezek a munkák elsősorban az író vallomásaiból, műhelytanulmányaiból merítenek, onnan próbálnak elrugaszkodni. Most nem valamiféle bibliográfiai áttekintés a célunk, tehát a teljesség igénye nélkül néhány példa:

Vekerdi László Arcok és vallomások című sorozatban megjelent könyve^{9.} még az író életében született, de természetesen nem ez az elsődleges oka annak, hogy csak érinti az egyes területeket. Vekerdi munkáját azért említettük első helyen, mert ez az egyetlen olyan könyv, amely a teljes életrajzot, pályatörténetet megkísérli átfogni. A sorozat többi darabjához hasonló feladatot volt hivatott megoldani ez a könyv, annak meg is felelt. Az viszont már ebben az áttekintésre vállalkozó alko-

tásban is szembetűnő, hogy az egyes pályaszakaszokra, művekre vonatkozó megállapítások Németh László műhelytanulmányai-ból meritenek. Ezt tükrözi a terminológia, a gondolatmenetek a vallomások, esszék alaptételeibe kapaszkodnak. Vekerdi munkájának teljes címe /Németh László alkotásai és vallomásai tükrében/ azonban mutatja, hogy itt nem róható fel módszerbeli hibaként ez a megoldás. Azt teljesítette a szerző, amire vállalkozott.

Németh László művei elé irt nagyszerű bevezetőinek, irodalomelméleti- és történeti alkotásainak anyagát szinte minden pályájáról született munka igen nagy mértékben felhasználta és felhasználja. Természetesen a felhasználás módzatai között is nagy különbségek lehetségesek. Probléma akkor adódik, ha a szerző szinte teljesen a Németh László-i gondolatra épít, az egyes művek elemzése, értelmezése, a pályaszakaszok összefüggéseinek feltárása helyett csak azt tudja ismételni, körbejárni. /A dolgozat későbbi fejezetében még szerepel utalás arra, milyen nehéz ezt elkerülni./ Hogy el kell-e kerülni, azt az dönti el elsődlegesen, hogy mit tüztünk ki munkánk feladatául.

A kortárs értékelések, az egyes műveket szinte felfedező írások természetüknél fogva mások, még mentesek az író által megfogalmazott észrevételek, magyarázatok ismétlésétől. /Ilyen volt például Gaál Gábor és Illyés Gyula Gyász-értékelése a Korunk-ban, ide sorolható Sőtér István Németh László és az

Iszony című 1948-ból származó tanulmánya is, amely érdemi elemzést nyújt./ Nem mondható viszont el mindez Kocsis Rózsa munkáiról, ezek közül is elsősorban Az Iszony vallomása^{10.} és a Tolsztoj és Németh László szellemi rokonsága című tanulmányairól. /Itt a kiválasztást a dolgozat témájához való kapcsolódás is irányította./ Kocsis Rózsa az Iszony-t elemezve, értelmezve nem csupán Németh László Negyven év, Regényírás közben, Korrektúra után című műhelytanulmányainak, vallomásainak téziseit alkalmazza kiindulópontként, vagy éppen egy gondolatmenet konklúziójaként /az utalást, idézést nem jelezve/, hanem Sőtér István imént említett munkájából is hasonló módon vesz át igen sokat. Így a Kocsis Rózsa-tanulmány minden, csak nem az Iszony vallomása. A későbbiekben a Gyász elemzésében még utalnom kell Kocsis Rózsa néhány megállapítására. A Tolsztoj-rokonságot kutató munka jól mutatja a Sőtér Inasság vagy rokonság^{11.} című tanulmányából való meritést, de ennek alapján sem tudja rendszerezni az anyagot, nem nyújt érdemi továbblépést. Az író születésének nyolcvanadik évfordulója alkalmából megjelent tanulmányok közé tartozik Kulcsár Szabó Ernő Értékelv és sorsazonosság Németh László: Kocsik szeptemberben^{12.} című írása is, amely Kocsis Rózsa tanulmányával együtt szerepel a Kortárs-ban. Kulcsár Szabó Ernő rendkívül igényes munkája láthatóan a regényelemzésben alkalmazott legújabb módszerek felhasználására törekedett, terminológiája egységes. Itt nem köszönnek vissza minden mondatban Németh László műhelytanulmányainak kifejezései. Az értekezés tanulmányozása közben viszont az az érzésünk támad, hogy a szerző

a módszerre fordított nagyobb gondot, mint az érdemi kifejtésre. Ugy tűnik, hogy a filozófiai, irodalomelméleti módszertan bemutatóján elvész a lényeg, a mű világos értelmezése és értékelése, a terminológia gyakran a zsufoltság benyomását kelti. Németh László műveinek interpretálásához ez a mód sem lehet kulcs, egy lehetőséget jelez, de figyelmeztet arra a veszélyre, hogy a nem adekvát módszer túlnő a célon, az imponáló filozófiai-irodalomelméleti fegyvertár felvonultatása nem feltárja, hanem háttérbe szorítja a mű üzenetét. /Itt nem kívánunk kitérni az irodalomtudomány, a konkrét műelemzések egységes nyelvről, annak hiányáról folyó vitákra./

1979-ben adták ki Grezsa Ferenc Németh László vásárhelyi korszaka^{13.} című könyvét, amelyet igen sok méltatás üdvözölt, elsősorban hézagpótló szerepe miatt. Az íróról eddig született munkák közül Grezsa Ferenc könyve a legigényesebb, legtöbbet vállaló, így jól mérhető rajta a Németh László-szakirodalom jelenlegi helyzete. A szerző többet nyújt egy pályaszakasz áttekintésénél, bár ha "csupán" azt adná is, teljesítette volna feladatát. Grezsa Ferenc bizonyítani tudta ennek a korszaknak a jelentőségét a "szakaszos" írói fejlődésben. Ha a Németh László műfajairól, műveiről értekező részeket vizsgáljuk, láthatjuk, hogy az író műhelytanulmányainak gondolatmenetéből, terminológiájából átvesz ő is, és ezt következetesen tartja végig. A következő idézet mondatai szinte szó szerint idézik fel bennünk a Korrektura után és a Regényírás közben önelemző sorait: "A Németh László-i epika ősfarmája az emlékezés. Regényei érzéki emléktömbökre vezethetők vissza. ... A Németh

László-i regény tudatregény, de nem veti ki magából a társadalmi regényt. ... A Németh László-i regényforma nincs messze a drámától sem. /Az elbeszélés műfaji szempontból inkább a drámával, mint a regénnyel rokon./"¹⁴. Még azt kell hozzáfűznünk a megállapításhoz, hogy a két említett esszén kívül Németh László Proust-tanulmányára épít erősen a szerző, annak kitételeit idézi gyakran, alkalmazza az író műveire. /A Gyász elemzésében még visszatér a dolgozat A regény és változatai című fejezet néhány megfogalmazására./ Természetesen nem Grezsa Ferenc könyvétől kérhető számon az egyes művek alaposabb analizálása, hisz ő a vállalkozás jellegéből adódóan kénytelen megelégedni a részletes kifejtés nélküli felvetésekkel, vagy levezetést nélkülöző konkluziókkal. /Sándor Iván közelmultban megjelent munkája, a Németh László üdvtana¹⁵. nem tartozik szorosan a dolgozat tárgyához./

A szakirodalom darabjainak további felsorolása nélkül is látható, hogy elsősorban nem a hatalmas életmű feldolgozására vállalkozó nagymonográfiát kell hiányolnunk, hanem az egységes koncepcióju, terminológiájú, a Németh László-i világnak adekvát értelmezési-értékelési módszert, szisztémát. Ehhez mindenképpen az a tiszta kiinduló szemlélet szükséges, amelyet Sükösd Mihály az esszék tárgyalásában megfogalmazott: az egyes alkotások öntörvényű műként való kezelése, a szövegvilágukból való kiindulás. /Grezsa Ferenc a felvetés szintjén erre tesz kísérletet./ Az imént felvetett gondolatok összegzéséül elmondható, hogy a valamelyest is egységes elvvel, vagy legalább-

is terminológiával dolgozó munkák ezen tulajdonsága Németh László esszéi gondolat- és kifejezésvilága következetes alkalmazásának köszönhető.

A dolgozat témaválasztásának egyik motiválója tehát: miként lehet vizsgálni az író életművét, ezen belül is az epikai műfajcsoport alkotásait, regényeit. Hogyan valósul meg a Németh László-i kísérlet egyetlen műben, a Gyász-ban. Annak, hogy miért éppen a Gyász-ra esett a választás, több oka is van. A dolgozat feladata szempontjából legkevésbé lényeges az a szubjektív mozzanat, hogy a regényben életrekelített világ, kiemelt embereszmény, megformálás Németh László minden más művénél nagyobb katartikusabb hatással volt a dolgozat írójára. Az olvasmányemlékké változtató távlat, az újraolvasások csak megerősítették ezt.

A regényt minden kutató az író első jelentős, igényes művének tartja, a kritikai értékrendben igen magasan áll. A szakirodalom azonban a Németh László legteljesebb, legérettebb művének ítélt Iszony-t vizsgálja elsősorban részletesen, a Gyász-ra inkább csak utalásokat, felszínes megállapításokat tesz. Néhány példa: "Az Iszony Németh László legtökéletesebb, csak világirodalmi mércével mérhető regénye."¹⁶. - írja Grezsa Ferenc könyve Emberfélelem, pokoljárás, életgyőzelem című fejezetében. Egy Sőtér-tanulmányból: "Az újraolvasott Németh László regényíróként bizonyult a legnagyobbnak. ez az újraolvasás a regények közül kimagasló helyet jelöl az Iszony-

nak. Ez a regény a Móricz-Kosztolányi-Krudy utáni korszak egyik legjelentősebb alkotása, ..."17. Sőtér István imént idézett tanulmányában az újraolvasás mércéjével értékrendbe állítja Németh László műveit, így regényeit is. Az Iszony mellett első helyen emeli ki az Irgalom címűt. "A régi regények közül változatlanul megőrzi magas helyét a Gyász ..."18. - írja Sőtér és ezt a görög hatással, az ógörög "tragikum eszmény" megtestesítésével indokolja. Az Iszony-t úgy sorolja be az írói fejlődéstörténetbe és értékhierarchiába, hogy a Gyász módszeréhez való visszatérésként értékeli. A görög tragikum eszmény szempontként való felvetése igen szerencsés, Sőtér a leglényegesebb ponton ragadja meg Németh László legjobb regényeinek világképét. /A szakirodalom jellegének rövid elemzése Sőtér munkáira is vonatkozik, a Németh László-i kategóriákat használja következetesen, az 1948-ban keletkezett Iszony-tanulmány viszont még új szempontokat vezetett be az író világának értelmezésébe./ Az újraolvasás naplójából és a Németh László és az Iszony című tanulmányokra a továbbiakban többször is visszatér a dolgozat. Szembetűnő, hogy az igen fontos kérdéseket felvető és tárgyaló írásokban csupán néhány megjegyzés szól a Gyász-ról. Ennek a regénynek a kulcsszerépét pedig látnunk kell ahhoz, hogy az életmű kiemelkedő darabjait megfelelően értelmezni tudjuk. A korai regényről megfogalmazott rövid megállapítások általában pontosak, találóak, de a kifejtés elmarad. Ez azért nehezen értehető, mert a regény különösen alkalmas arra, hogy interpretálásával közelebb jussunk Németh László világképének, embereszményének megérté-

séhez. Ez a mű módot ad a regényírói módszer eredetében való feltárására, hisz keletkezése idején kezdődik el igazán az a folyamat, amit nagyszabású kísérletnek nevezhetünk.

Elöljáróban csupán néhány tény és gondolat, amely segít belátni a mű pályatörténetben betöltött meghatározó szerepét: Németh László "hivatalos íróvá avatását" és a Gyász befejezését csak 6-7 év választja el, és ezt a tényt annak ismeretében kell értékelnünk, hogy a pályadijnyertes Horváthné meghal már az írói világ egy jelentős részének kialakulásáról, a megformálás pedig a későbbi nagy művekben is megőrzött összefogottságról, ökonómiáról tanuskodik. A Gyász a novella-formát kinőtte, de a benne tükröződő világkép, alkotói értékrend az indulás egyenes folytatása egy megtalált magasabb eszmény, "minőség" jegyében. Annak, hogy ebben a regényben már tisztán kikristályosodott az írói eszmény, igen sok összetevője van, amelyek részletes feltárása a következő fejezet feladata lesz.

A Gyász akkor született, amikor Németh László világirodalmi tájékozódása - ahogy ezt az esszék is bizonyítják - a legfrissebb, legélénkebben ható, legtermékenyebb korszakát élte. Ez a regény az életműben elsőként emeli ideálként az ógörög embereszményt, az író is a felfedezés erejével fogja meg a felidézett világ, ez a sugárzás tükröződik a műben. A Gyász-ban legtisztábban elemezhető formájában még minden morális és társadalmi feloldás nélkül él az író alkatából, érzékeny-

ségéből, sorsából és az azzal találkozó kulturtörténeti-világirodalmi forrásból fakadó tragikum. Ehhez térnek vissza a későbbi igényes regények, ez az alaptétel. Az ábrázolásmódról előzetes, tömör jellemzésként annyi mondható, hogy egy kísérlet eredményeit rögzíti, ötvözi. Amiből az ötvözet összeáll: a móríci parasztábrázolás néhány momentuma, amely itt az intellektuális próza /maradjunk most ennél a szakirodalomban gyakran felmerülő megjelölésnél/ jegyein szűrődik át a görög tragédiák zárt, szigorú formája, a "nyugati" tájékozódás nyomai, és a lélekábrázolás mélyén a Tolsztojjal való szinte észrevehetetlen, mégis meglevő rokonság. /A hatás, rokonság, inasság kérdésére még a későbbiekben kitér a dolgozat./

Hogy minden összetevőt fel tudunk-e sorolni, vagy többet is említettünk a létezőnél, az nem annyira lényeges, mint a megszületett mű tökéletes formai harmóniája. A különböző forrásokból meritő, mégis teljesen egységes, egymást erősítő szálakból összefonódó világkép és megformálás példája Németh Lászlónak ez a regénye. /Ha az egész életművet, az adott esetben elsősorban a regényeket egy kísérlettel azonosítjuk, akkor a Gyász annak már teljes sikert hozó alapállomása. Nem válik akkor sem zavarossá a logikai menet, ha a Gyász keletkezéséig tartó periódust tekintjük kísérletek sorának, amelynek eredményeként létrejött a műalkotás. Ez a közbevetés természetesen a gondolatmenetnek inkább a logikai, mint érdemi érinti./

Összefoglalva³ tehát: A témaválasztást elsősorban az a kérdés motiválta, miként sikerült a Móricz utáni magyar széppróza számos próbálkozása között Németh László kísérlete. Ezt leginkább Gyász című regényén találjuk vizsgálhatónak, mert belőle fakad valamiképpen az életmű minden igényes epikai alkotása. A dolgozatban bizonyítani igyekszünk a Gyász magas értékrendbeli helyét. Ez pedig megítélésünk szerint annak az írói sajátosságnak köszönhető mindenekelőtt, amelynek lényege a megírásra késztető, belső mozgatóerő nagyságának, a felszínre hozott érzés riasztó erejének és a műgondnak, visszafogottságnak együttes jelentkezése. A háttérben meghúzódó élmény- és ismeretanyag hatalmas, igen sok a tartópillér, de nem érezhető közvetlenül, hogy rájuk támaszkodna a regény, nem billen el egyik irányba sem az alkotás.

A dolgozat további részében először kitér a Gyász genezisének részletes feltárására, ez a fejezet betekintést ad az alkotói módszerbe, a keletkezéstörténet vizsgálatának módszerbeli és tudomány-etikai kockázatát is vállalva néhány, a Németh László-i világ megértéséhez nélkülözhetetlen tényezőt emel ki. A keletkezéstörténet vizsgálatának külön fejezetbe kerülését az indokolja, hogy a mű elemzésébe való közvetlen bekapcsolása semmiképpen nem lenne szerencsés, a szakirodalom néhány problémája kapcsán már említett okok miatt sem. A középpontba kerülő fejezeteknek az a célja, hogy a regény részletes leírásán, értelmezésén, értékelésén keresztül feltárják annak értékszerkezetét, a benne tükröződő világképet,

embereszményt. Esztétikai értékeinek elemzésével a Németh László-i próza legjellemzőbb vonásai bonthatók ki. Természetesen a regény valóságelemeinek világából a domináns momentumokat kell megvilágítani elsősorban. A sajátos tér-idő szerkezet a mű építkezésében meghatározó, a hősnő tudatában pergő idő és a vele sodort képek tagolják a regényt, adják kompozícióját. A Gyász látszólag szűk kereteiben nagyon jól bizonyítható a zártság és a totalitás összekapcsolódása. A lékek-ábrázolási mód leginkább Kurátor Zsófi alakjának bemutatásában ragadható meg, itt tér ki a dolgozat a Tolsztojjal való rokonságra, Szophoklész hatására. Ebből kibomlik a mű érték-szerkezete, a hősnő helye az írói értékrendben, és elemezhető a tragikum, az esztétikai minőségek legfontosabbika. Éppen a regényben. Ezután a dolgozat rátér a Gyász műfajiságának kérdésére, az ábrázolásmód, az írói megformálás értékeinek vizsgálatára. Ezen összefoglaló fejezet célja a Németh László-i kísérlet eredményességének összegzése, a Gyász elhelyezése az író regényfejlődésében, utalás ennek jelentőségére a XX. századi magyar szépprózában.

II. A Gyász keletkezéstörténetéről, a mű genezisének összetevőiről

Már a bevezetésben szó esett arról, hogy Németh László bármely művének elemzéséhez fogva szembe kerülünk azzal a kérdéssel, hogy milyen mértékben használjuk fel az író műhelytanulmányainak anyagát. A hatalmas mennyiségű és igen sok fogódzót kínáló munkáról mindenképpen szólni kell, de természetesen nem az interpretálásba beépítve, az utalás jelölése nélkül. A helyzet elemzéséhez az is hozzátartozik, hogy Németh László életművéről az utóbbi évek próbálkozásai ellenére sem született még olyan mennyiségű és főként minőségű munka, amely lehetővé tenné az író önanalizise segítségének elutasítását. Ugy gondoljuk, könnyű belátni, hogy a szerző valóságainak, tanulmányainak felhasználása legkevesbé a mű genezisének feltárásában minősíthető tudománytalan, nem etikus módszernek.

Németh László írói alkatához, alkotó módszeréhez szorosan hozzátartozik az önfeltáró hajlam. Esszéiben az alkotás műhelytitkairól, az írás minden öröméről és gyötrelméről beszámol. /Tolsztojról szólva gyakran megállapítja, hogy az "órjás" szinte nem is tudatosan alkotott, az alkotás legbensőbb, írói alkatból fakadó problémái nem foglalkoztatták./ Ő éppen erről vall igen részletesen, önmagát folyamatosan figyelve. A dolgozat egy korábbi gondolatfelvetésére kell itt visszautalnunk:

Németh László számára ez is valamiféle kísérlet, elmondásra érdemesnek ítélt tárgy. Az a benyomásunk, hogy az írói mesterség felfedezésként megélt tényezőit az olvasóval is megszeretné osztani. Műhelytanulmányai betekintést adnak az írói szándékba, amely nem minden esetben valósult meg az elkészült művekben, de önmagában is érdemes figyelemre. Még egy kimondottan műhelybeli, alkotáslélektani momentum: Németh László üditőnek, menekülésnek nevezi vallomásaiban a regényírást megszakító esszéket, naplókat. A Regényírás közben című tanulmányában "Életveszélyes munka" címszó alatt szól a regényírásról. Összehasonlítást tesz az egyes munkák között, és így hangzik a legjellemzőbb mondat: "Az öröm és a szenvedés hányadosa sokkal rosszabb benne, mind például a tanításban."¹. Ezt a gondolatot a következő sorok teszik teljessé: "Az irodalmi műfajok közt azonban egy sincs /a prózaiak közt legalábbis/, amely embertisztítóbb lenne, mint a regényírás."².

Ez a fejezet arra vállalkozik, hogy összefoglalja a Gyász keletkezéstörténetét, elemezze, miként csoportosította maga a szerző a motiváló tényezőket. Természetesen mindezt konkrét adatokkal is megpróbáljuk alátámasztani, a többi mű által alkotott környezetet ugyancsak vizsgáljuk. Az elsősorban egy regényre figyelő feldolgozásból is következtetni lehet a Németh László-i műalkotás születésének minden esetben érvényes, leglényegesebb jellemzőire. Németh László életművének felismert alapsajátosságából adódik, hogy egy fejezet teljesen a válasz-

tott mű geneziséét tárja fel. Hiszen az annak rétegeiből való építkezés az író kísérletének egyik legfontosabb vonására mutat rá. Ezt a szempontot mindenképpen figyelembe kellett venni.

A modell-probléma

A modell-probléma Németh László műhelytanulmányai, naplói vallomása szerint erősen foglalkoztatta az író. Kifejtette, hogy e tárgyra vonatkozó írásaival azt kívánja bizonyítani, mennyire másodlagos szerepük van a modelleknek a regények végső formálódásában. De ahogy többek között A haldokló kulák³, is igazolja, a modellek által példázott emberi sors, magatartás nyoma hosszú évek múltán kikristályosodott, maradandó, írásra készítő tényező lett. A Regényírás közben című esszéjében az írás egyik gyötrelmének nevezi ezt a kérdést. Az író és modelljei⁴ pontosan feltárja kapcsolatát a műveibe beemelt figurákkal, kiderül, hogy kísérő árnyak érzi azoknak az alakoknak a mintáit, akiket alkotásaiban megformált. A szégyenérzettől nem tud szabadulni, a modell "élete meglopásának" nevezi, tehát erkölcsi problémát jelent számára. Beszámol arról, hogyan reagáltak a vélt vagy valós modellek, a "De mit szólnak hozzá a szilasiak" aggálya gyakran felmerült benne. Vallomása szerint az előre látott hatás többször vissza is fogta a tollát, pedig számára csak egy gesztus, villanás kellett az induláshoz. Németh László ismerte viszont művei hatás-

rendszerét az érintettek, büntudattal kerülte a modelleket. Az ő jogosnak vélt felháborodásuk előtt érzett félelme minden új mű megjelenése előtt nyomasztotta. /A modellek pragmatikus szinten - ha szabad így fogalmazni - értelmezik az olvasott alkotást, párhuzamos élethelyzeteket leginkább ők keresnek a befogadók közül, és a hatásrendszer lényegéből fakadóan, már a legkisebb momentum alapján találnak is./ A Regényírás közben az epikai hitel kérdéséhez kapcsolja a modell-problémát: "Arany János emlegette az epikai hitelt. Ha ő alatta ott nem volt egy rámaradt adat, írott vagy szóhagyomány, a levegőben érezte a lábát. Az én epikai hitelem a társadalmi helyzet, a családi kapcsolatok, az egyéni sorsok alakulása."⁵ Hogy milyen mennyiségű és természetű konkrétumból, valóságból meritett anyag birtokában érez biztos talajt egy író a lába alatt műve írásához fogva, az nyilvánvalóan alkotáslélektani kérdés. Könnyű belátni, hogy a műalkotás befogadója, különösen elemzője számára ez nem lehet a leglényegesebb szempont. Az epikai hitel fogalma egészen mást jelent az interpretáló szemszögéből, mint az alkotóéból. Természetesen valódi, hibátlan alkotást feltételezve ezek a szempontok találkoznak. Egy mű elemzésekor felépítünk egy olyan világot, rendszert, amelyben el tudjuk helyezni az adott alkotást, és az igaznak minősül. Ha valóban kerülni akarjuk a tudománytalan, nem felülvizsgálható megoldást, akkor nem követjük el azt a csonkítást a művön, hogy azt a mögötte látott, feltételezett, annak szövegvilágától független valóságra re-

dukáljuk. Tehát semmiképpen sem közeledhetünk a művön kívüli valóságból az értelmezéshez. Ez a megjegyzés azért bír itt jelentőséggel, mert Németh László alkotásainak elemzése-értelmezése csábít a külső megközelítésre, hisz ő nagyon sok írásában vall a motiváló tényezőkről a beemelt valóságelemekről. Tudós igényü interpretálást is kapunk saját műveiről. Az egyes regények genezisének rétegeit még fontossági sorrendbe is állítja Németh László. Különösen pontosan teszi ezt a Gyász elé című bevezetőjében és Az író és modelljei-ben. Az elemzés menetében azonban nem szabad abszolút fogódzóként felhasználni ezeket az adatokat. Az író műhelytanulmányai így azért is érdekesek számunkra, mert szembesíthetjük őket a művek feltárt világával.

A Gyász-ról megfogalmazottakat vizsgálva is a kérdés lényegét érintő eredményre juthatunk: "Én az életből nem annyira egyes alakokat veszek át; a jellemeket /mint mindjárt első novellám hősnőjén észrevették/ elég önkényesen alakítom; amire az én biztonságérzetemnek szüksége van, az az élet szövődése, emberek elhelyezkedése családban társaságban, közösségben, nem az egyén alak- és alkattana, hanem a társadalom hisztológiája."⁶. A Gyász-ra vonatkoztatva konkrétan ki is fejti, miként emeli be műveibe az "élet szövődését": "A Gyász Kurátor Zsófiája például elég kevésbé hasonlít modelljéhez, nem is ismertem annyira, hogy vivódásaiba láthattam volna; a család azonban, amely büszkeségén és becsületérzésén át gyászába tokolja:

az életből kiemelt összefüggő szövet, tagjai olyan viszonyban voltak egymással, s a makacs özvegygel, mint Zsófi és családja."⁷ Az író ezt "szövet-tenyésztési kísérlet"-nek nevezi, az "életbeli ember-szövet átültetése s továbbnövesztése a regény organizmusában"⁸. - írja esszéjében. Regényében valóban felfedezhetjük ennek a szövetnek a finom szálait, azokat a kapcsolódásokat, amelyek végül meghatározzák hősnője sorsát. A Kurátor Zsófi köré hálót fonó szálak igen gyakran a lélek mélyéből indulnak, egy-egy rezdülés nyomán érzékelhetők csupán. Németh László szövet-tenyésztési kísérlete - ahogy természettudományos terminussal nevezi - tökéletesen megvalósul legjobb műveiben, de még torzóban maradt alkotásaiban is látható egy-egy élő, élményt adó szövetdarab.

A továbbiakban a Gyász keletkezési történetéről, az összetevőkről megfogalmazott írói vallomást vizsgáljuk röviden. Itt meg kell jegyezni, hogy maga a szerző is bonyolultnak nevezi a keletkezési történetet, a Gyász-ban még viszonylag jól elkülöníthetőnek találja a motiváló tényezőket. Rendkívül árnyalt, minden lényeges momentumra kitérő összefoglalót kapunk a genezistről, de a regény elemzéséből természetesen még több réteg kibontható. Ebben a fejezetben csupán az író által csoportosított-analizált összetevők vizsgálatát tekintjük elsődleges feladatunknak.

Első igazán jelentős regényét 1931 tavaszán kezdte el írni Németh László. /Az 1926-ban megkezdett Akasztófavirág nem ki-

dolgozott mű, az Emberi színjáték pedig elsősorban az író számára fontos, bizonyos ábrázolási-technikai módszerek kipróbálása miatt ítéli lényeges állomásnak pályája épülésében. A teljes életmű ismeretében ez a regény nem állitható magas helyre az értékrendben. A Gyász elé című bevezetőjében Németh László így szól róla: "... írói magamra találásomnak a Tanu mellett legnagyobb légvétele. ... Amit a Gyász az Emberi színjáték-nak köszönhet, az az idő másféle kezelése."⁹. Kezdő író alkotó módszerének formálódásában volt tehát szerepe az Emberi színjáték-nak, "a filmszerűen pergő képek nem a térben terpeszkednek ki, az időben lépnek tovább"¹⁰. - így fogalmazza meg a lényeget Németh László. Vallomásaiból, a Proust-tanulmányból is tudjuk, milyen nagy hatást gyakorolt rá a francia író./

Első igazi regénye keletkezéséről szólva a megíráshoz vezető tényezők között első helyen említi kislánya, Pocóka egy évvel korábbi halálát. Németh László a várt interpretálási kísérleteknek elébe menve megjegyzi: "... Zsófi gyermekének halálát s a bennünket ért csapást a legfelületesebb kutató is kapcsolatba hozná. ... Ha az irodalomtörténész még azt is előkotorja valahonnét, hogy vallomásom szerint hogy szoktak az én szépirodalmi műveim keletkezni, akkor úgy hiszi, megértette, mi az az érzés, mely a szilasi parasztasszony ürügyén kisírta magát."¹¹. A modell-probléma kapcsán már idéztük Németh László vallomását a mintaképül szolgáló unokanő-

vérről. Ennek a kérdésnek az érintésekor ki kell térni röviden az emlék és képzelet viszonyára. A Korrektura után harmadik darabja ezt a címet is viseli, igazolva, hogy az író igen nagy jelentőséget tulajdonított a két tényező arányának az alkotási folyamatban. "A látott és képzelt arányának van egy optimuma, amelynél a toll a legjobban szalad: az ábrázolás a legszerencsésebb lesz. ... Mint író sokkal otthonosabbá válok egy olyan házban, amelyben mit élő éppen csak megfordultam, vagy mint a Gyász-éba a kerítésen kukkantobbam be, mint amelyben éveket töltöttem. A képzelet működése mélyebbé, sötétebbé, igazibbá teszi a képet. Az emlékezeté: világosabbá, sekélyesebbé, hitelesebbé."¹². Sok tekintetben szubjektív, műhelybeli problémáról vall itt Németh László, de műveinek belső harmóniája a megtalált optimumot igazolja. A felmerült emlékképekhez kötődik az írói képzeletben megformált világ, amely az alkotói világképet és embereszményt tükrözi. Ebben a folyamatban mind mélyebbre jut hősei kapcsolatrendszerében, és ebben az általa képzeletnek nevezett tényező továbbsegíti.

A férjét és gyermekét vesztett, gyászába fordult unokanővér tehát csak emlékképben él az írói tudatban, ahogyan Németh László nevezni szerette: szoborként. Magát a modellt egy sajátságos, rekedt hang idézte fel: "Ott áll ma is, ha rágondolok, a kisfia drága fejköve mellett: gyönyörű, karcsu alak, csupa fekete és fehér. Az ő duzzadt mandulái közül jött ki

a fájdalmas, maghasonlott, büszke nevetés, amely e legszivemheznőttebb műnek titkos mottója lett."¹³.

A Gyász geneziséét analizálva Németh László megállapítja, hogy kislánya szörnyű haláltusájának emléke nélkül aligha születik meg a regény. Átéltte a gyász érzését, amelynek az a természetes sorsa, hogy egy bizonyos idő után enyhül, és erőltetni kell az emlékezetet, tudatosan életre kell hívni ismét a fájdalmat, ha meg akarunk felelni lelkiismeretünk belső elvárásának és környezetünk ránk figyelő kíváncsiságának. Ez a lelki folyamat oda vezet, hogy nem tudunk békében élni önmagunkkal. Így lép a gyász valós érzése helyébe a dac, majd a büszkeség. A szerző többször említi, hogy a Büszkeség címet is adhatta volna regényének, de nyilván eredetében kívánta megragadni a bonyolult folyamatot, állapotot.

Az író esetében nem a gyászba való burkolózás volt veszélyes és írásra késztető, más hozta létre a "tüskés tok"-ot a lélek körül. Vallomása szerint ez a saját magán tapasztalt, megfigyelt érzés volt abban az időben, a világból kizáró büszkeség. A genezis egy újabb összetevőjéhez érkeztünk tehát. "A kórosan felfokozott becsületérzésnek, amelynek más kérdés, mihez van több köze: a hiusághoz vagy a jó lelkiismerethez - éppugy kizárja az embert a társadalomból, mint az erkölcsi érzék legteljesebb hiánya."¹⁴. Ehhez a megállá-

pitáshoz kapcsolódik a Homályból homályba című, egybegyűjtött életrajzi írásokban közölt "Tanu évek" vallomása. A Tanu indulását közvetlenül megelőző periódus válsághelyzetek, határhelyzetek sora volt Németh László életében. "A hármas utkereszt, melyből hosszú habozás után ebbe a végzetes következményű utba belevágtam, nemcsak írói pályámnak, de földi életemnek is legnevezetesebb pontja."¹⁵ - írja a vallomás kezdő soraiban.

Tudjuk, hogy 1932-ben következett be a szakítás Babitscsal, hogy ennek a ténynek a "hármas utkereszt" választási lehetőségnek a "sima jambusi ficsur"-ét látja, aki "a kor irodalmi hatalmasságai" /a célzás világos/ által kijelölt uton halad. A vallomás ezen részében nagyon sok nyoma van még a jogos vagy jogtalan sérelemnek, ebből fakad az ironikus-önironikus hangnem. A konfliktus lényegét így foglalja össze: "a természetem bütykösebbnek bizonyult, mint arcom. ... Egymás után csaltam meg a kirakatokba állító szerkesztők várakozását, s egyre másra vétettem a befogadó szokás ellen."¹⁶

A második választási lehetőség az lett volna, amelyre vallomása szerint hajlandósága leginkább vezette. Ez pedig az alkotásba temetkezés már 30 évesen, kivonulás a nyilvánosság köréből. /Németh László 1938-ban írta ezt a beszámolóját a Tanu-évekről, a "három ut" lehetőségének felvetésében érződik még a közelség, a kis időbeli távolság. Az illúziók megfogalmazásában érezzük mindezt leginkább. Az írói pályán

addig eltöltött 6-7 év alatt sem váltotta be azon reményét, hogy a "szellem embereit" összefogva az új nemzedék útját megalapozza. A vállalt feladat, program túlméretezett, különösen a környezet, a kortársak számára./ A "bebalzsamozott csendben" befejezte 1932-ben a Gyász-t, a Bodnárné-t, megszületett az Irgalom egy része, verseket írt. A fájdalom daccal és büszkeséggel vállalt félrevonulásban jöttek létre ezek a művek, viselik is nyomát.

A harmadiknak érzett úton indult el végül, ez pedig egy önálló folyóirat életre keltése volt, amelyben megvalósultak sok-sok kísérlete. Teret kapott a laboratórium, tájékozódott és tájékoztatott, komplex feladatot teljesített. Ekkor lehetett egyszerre diák és tanár. Mindezt azért idéztük fel, hogy könnyebben belátható legyen Németh László igazsága, hogy a modellül választott unokanővérben lejátszódó lelki folyamatokról keveset tudhatott, de a saját tulajdonságát - amelyet rendkívül józanul betegségnek nevezett - jól ismerte, hisz tapasztalhatta, megszenvedhette világból kirekesztő hatását. A Gyász elemzésével egyeztetve látható lesz, hogy mennyire mély a rokonság az író és a hősnő között: Kirekesztettek a világból, vagy magamat zártam ki? ... - ez a fő kérdés. A regénynak az a fülledt atmoszférája része, amelyben besötétedéstől éjszakába nyúlóan folynak Zsófi és Kiszelné suttogásai, megállíthatatlanul törnek fel az asz-

szony világ elleni vádjai, valóban érthetővé teszi a szerző visszariadását. Írás közben megretten a felidézett, visszafojtott, mégis égő szenvedélyű világtól, attól a tükörkép-től, amelyet maga előtt látott. Ismeretes, hogy egy év kihagyás után, 1932-ben fejezte be művét. Az alkotáslélektani tényezők tulságos faggatása nélkül is könnyen belátható, hogy a szerző legbensőbb lényét tárja fel ebben a műben, azzal nézett szembe a még nagyon fiatal epikus. /A Szophoklész-napló rövid áttekintésében még visszatérünk erre a kérdésre./ A kóros mértékű büszkeséget, amelyet kiméletlen önleleplezéssel mintegy kiirni szeretett volna magából, a mű pszichológiai indítékának nevezi Németh László: "Ez az indíték tehát még kellett a megíráshoz, mert a magam gyásza, s a temetőben meglátott fekete ruhás alak ... önmagában aligha lett volna elég, hogy összekapcsolódva egy mű fogamzása legyen."¹⁷. Az 1965-ben megfogalmazott Negyven év című pályatörténetben jóslatszerűnek nevezi a regényt. Mélyre vivő oka van annak, hogy egy év megszakítás után folytatta az írást, a kiadás pedig 1935-ig váratott magára. Kurátor Zsófi lelkét - a hatvanas évek közepéről visszatekintve is - minden hősnője lelkénél erősebbnek, alkotójához tapadóbbnak vallja. Alkati-biológiai és morális szempontból is található pedig több rokon nőalak az életműben, különösen az Iszony Kárász Nellije. /A megálmodott eszmény az Égető Eszter-ben és az Irgalom-ban más világ./ A Gyász inkább pszichológiai-erkölcsi szempontból és a társadalomhoz való kapcsolódás képességében rokon alkotójával. Az Iszony az alkat, a biologi-

kum legmélyére nyúl a rokonság terén is. /A problémafelvetés és megoldás összehasonlítására még röviden kitérünk a későbbiekben./

A modell-kérdésről szólva eddig a művekben általánosan érvényesülő jelenségekre és elsősorban a Gyász hősnőjének előképére figyeltünk. A regény részletes elemzése módot ad majd a többi alak, az egész szöveg-tenyészet ilyen célú vizsgálatára is. A Zsófit körülvevő falu jellegzetes figuráinak mintáit /természetesen csak a bekapcsolt irói vallokban megfogalmazott mértékben és jelentőséggel/ megtalálhatjuk a gyermekkorban, a családi-rokonsági kapcsolódásokban. A haldokló kulák című írásában a "kulák" asszonyok modell szerepéről, tudatformáló hatásáról ír. /Az írás 1941-ben született, magának a szónak a tartalmára itt nem feladatunk kitérni./ Annál is inkább nem, mert a dolgozat célja szempontjából az a lényeges, hogy az író számára egy típust testesít meg ez a világ, amelynek egyes vonásai meghatározó szerepűek, az alkotói értékrendben elfoglalt helyük miatt fontosak az elemzésben. Azokban a művekben, amelyekbe Németh László beemelte ezt a szférát, érződik, hogy alkotójuk mennyire mélyen, lényük gyökerében ismerte ezeket a figurákat. "Különösen az asszonyaiknak köszönhetek sokat. ... Ők tanítottak meg rá, hogy nőiesség és nagyság nem zárják ki egymást."¹⁸. - írja. Akaraterejük, minden kérésük hatalmas volta ragadta meg az író, büszkeségük, méltóságuk, az

önuralomba fojtott szenvedély. Kurátor Zsófi modelljének anyját egy emlékezetébe villanó mondata alapján biológikuma mélyén tudta megragadni, megőrizni irásában. A Gyász való-ságelemeiből összeálló szövegben a "kulákság" igen fontos szerepet kap. Ez lesz az a közeg, amelyben Zsófit a szobor-rá merevedésbe löki a sorsa.

A Nyugat pályázatán díjnyertes, írói indulást jelentő Horváthné meghal című novellával egy kötetben megjelent Mezőföld összefoglaló címet viselő novellák megalapozó jelentőségek tematikai és ábrázoló módszerei szempontból is. A Novellák elé című irásában fontos megállapítást fogalmaz meg első epikai alkotásáról: "... bennük szálltam meg azt az életdarabot, amelyet a Horváthné meghal csak kijelöl: bennük vált írói feudumommá a mezőföldi falu, a nagy család, s ami vele ott összefüggött. ... Az itt felvillanó alakok embermitológiám törzsalakjaivá lettek, ..." ¹⁹. Németh László korai kisépikai alkotásai közül a mezőföldi novellák anyaga áll legközelebb a Gyász geneziséhez. A későbbi nagyregényekben fel-felbukkannak a Táguló témakör és a Későbbi novellák darabjainak motivumai is. Az embermitológia valóban állandó és mégis széles skálán mozgó alakokat, kapcsolatszöveget tartalmaz. Ezek a regényekben az írói ökonómia által formálva igen feszes keretek között, de biológiai-pszichológiai-társadalmi teljességet idézve jelennek meg. Az író műhelytanulmányaiban többször említi a modellek kö-

zött első helyen nagyanyját, aki műveinek szinte minden szí-
vós akaratu, családja sorsát irányító, még a halálos ágyból
is döntő szót kimondó anyafigurában előbukkan. /Mint tudjuk,
ennek a sornak az elindítója a Horváthné meghal./

A Gyász és a vele több szempontból is rokon Iszony /hisz az
előbbi írói tapasztalata vállalt ábrázolásmódja nélkül alig-
ha születik meg az utóbbi/ világában olyan berendezését te-
remti ujjá a falu társadalmának, a közösségnek, amilyent a
novellák már felvillantottak. A Horváthné meghal-ban a hal-
dokló anyjukat látogatni induló asszonytestvérek "arca a
legfeketebb gyászba öltözik",²⁰. ha érdeklődő ismerőssel
találkoznak. A család iratlan törvények által szabályozott
belső hierarchiája előkerül a nagyregényekben is. A kalap
remek, tömör képet ad a falu különböző nemzedékei, rétegei
között meglevő, konfliktushelyzetekhez vezető szakadékról.
A novella műfaji követelményeinek megfelelően itt valóban
egyetlen tárgy áll a középpontban, körülötte fordulnak meg
az események. Az a bizonyos kalap azonban ebben a műben jel-
képpé nő, az általa szimbolizált probléma az ütközőpont két
nemzedék, két világ között. Mindezt nem fekete-fehéren, ha-
nem sokoldaluan, gazdagon árnyaltan mutatja be Németh Lász-
ló. Hogyan válik a kalap által képviselt különbség emberi
kapcsolatok megrontójává, a "kalap-problémához" való viszo-
nyulás csoportokba rendezi a novella szereplőit. A sofőr
vőlegény alakja által hordozott világból került át több mo-

mentum a Gyász Imrusába is, a benőülés problémája a "pógár" családba ugyancsak tartalmaz hasonló elemeket, ha azonosságról nem is beszélhetünk. A menyasszony apjának és anyjának figurája - az egyik oldalon a határozott, rátartibb magatartás, a másikon a tétova, igazán sehova nem tartozás, kéztördelő, mindkét oldalra mozdulni hajlamos viselkedés nagyon sok arccal-szinnel kerül elő a regényekben. Marinak, a leendő "uriasszony félének" a kiszakadása az eddigi világból, a kérges kezű, gunyos-irigy nyelvű asszonytestvérek reagálása ugyancsak jellemző. /Néha a nevek egyezését is megfigyelhetjük, de ez nem bir nagy jelentőséggel. Például Mari a Gyász-ban is sofőrfeleség jelölt, a darabos, morcos fiutestvér neve pedig Pali. Még igen sokáig sorolhatnánk az egyes novellák hasonló momentumait./

A Gyász-szal egy kötetben megjelent korai novellák ábrázolásmódját, az írói pozíciót vizsgálva megállapítható, hogy az alkotó értékrendjében világos ugyan minden szereplő helye, de nincs olyan megemelt, eszményi alak, mint Kurátor Zsófi vagy Kárász Nelli, akiket emlékezetünk is szoborszerűségükben őriz meg. Az író ezekben az alkotásokban még csak tájékoztat, kalauzol bennünket embermitológiája bonyodalmaiban. Ahogy esszéiben is teszi, tájékozódik és tájékoztat, lát és láttat. Ennek a háttérében az írói személyesség hiánya állhat, a regényekben már felfedezhető mozgató ereje. A kapcsolódásokról elmondhatjuk, hogy a zárt szerkezet, szí-

goru komponálás ellenére is áll ezekre a novellákra az, hogy itt nincs az egyes szereplőknek okvetlen igaza a másikkal szemben. A kompozíció a legjobb művekben már ekkor is ki-kezdhetetlen, az írói értékrend, a szereplők hierarchiája akár meg is fordítható. /A Gyász analizálásában még sor kerül ennek a felvetésnek a kifejtésére./ Annyi bizonyos, hogy a kiadóba soha el sem jutott, hatalmas mennyiségű elbeszélés anyagot Németh László méltán nevezhette a Negyven év-ben munkássága legőszibb részének. Itt kell megjegyeznünk, hogy a Gyász is novellának készült eredetileg, még 1930 tavaszán, de a felölelt anyag, vállalt és beérlelődött üzenet nem fért el annak kereteiben, más formát követelt magának.

A görög hatásról

A regényt csak 1932-ben fejezte be, és az összetevők között még szerepel egy igen fontos, szerteágazó motiváló réteg. Az író és modelljei című műhelytanulmányában a szerző ezt a mű legmélyebb hajtóerejének nevezi. Saját gyásza, az abban felfedezett képmutatás, dac és büszkeség, valamint a kislánya halálától független, világból kizáró, kóros mértékű tisztességérzés leleplezése volt az eddig elemzett egyik momentum, a modellül szolgáló szilasi unokanővér emlékképe a másik.

A Gyász genezisében meghatározó szerepü Németh László görög korszaka, az 1930-tól 31-ig /ha a kulturtörténeti élményből fakadó írásainak keletkezési idejét is figyelembe vesszük, 33-ig/ terjedő periódus, amikor még a bölcsészkarra is beiratkozott klasszika-filológiát tanulni. Az író és modelljei-ben részletesen kifejti a görögök, elsősorban Szophoklész hatását világképére, műveire. A Novellák és a Gyász közötti időszak világirodalmi tárgyú esszéiben testet öltött anyagnál is fontosabb az ókori görög drámaírók megismerése. Hatását életreszóló élménynek nevezi, ehhez hasonló vonzódást, csodálatot Homérosz világa, és talán még erősebbet, emberi-írói alkatában gyökerezőt Tolsztoj iránt érzett. Németh László műhelytanulmányaiban szinte filológiai aprólékokossággal bontja ki a komplex Szophoklész-hatás összetevőit. Nem csupán a tudósra jellemző gondosságot fedezhetjük fel azonban a tanulmányokban, hanem az íróra annyira jellemző vallomásosságot is, amint visszaadja a meghatározó élmény felfedezésének minden, számára örömteli lépcsőjét. Ebben a folyamatban egyre mélyebbre hatol, és az önfeláldozáshoz, a biológiai mélységhez is eljut. Az átfogó hatás megfogalmazása és egyben remek, találó jellemzés így hangzik: "... szenvedély, s mérséklet, nagyság és izlés, tömbszerű alaklátás s gondos kidolgozás művészi természetemnek megfelelő egyensulya."²¹. Tovább bontva az alkotó egységes eszményt adó hatását, Szophoklész nőalakjairól szól: "Ez a

hatás olyan biológiai mélységekbe nyilall, amelyeket, ha tudnék, sem próbálnék egészen feltárni."²² És ezután az óvatos feltételezés: "... ugy hiszem, annak, hogy valaki ilyen nőalakok száján át mondja el legszebb sorait megvan a biológiai föltétele."²³ A feltárulkozás ott érhető leginkább tetten, hogy Németh László a műveibe emelt nőalakoktól függetlenül is összefoglalja a másik nemhez fűződő viszonyának lényegét, biológiai-lelki mozgatóit. A látszatra csupán magánügy-szálnak tűnő megjegyzés lényegét akkor értjük meg, ha a görög tragédiákban megidézett nőalakok jellemzéséhez kapcsoljuk: "... ez a fajta nőiesség ... közelebb áll hozzám, mint a férfi heroizmus; mélyebbre nyult az élet mindennapi apróságaiba ... s feltűnés nélkül nyult a férfiak által el nem érhető magasságokba. Szophoklész nőalakjaiban ez a hol magasztos, hol sötét, kérlelhetetlen női hősiesség fogott meg - mint akkoriban mondtam, szinte a "nővér-szerелеm" erejével s tette kíváncsiságá a kísérletet, hogy egy ilyen női lélekben jelenítsem meg s küzdjem le a büszkeségemben rejlő veszélyt."²⁴ Számunkra itt a megjelentetés a fontosabbnak tűnő az író szándékának megvalósulásából, ez valóban így is helytálló, de az önleleplezés igénye a műhelytanulmány és a műalkotás szembesítésekor kiderül, hogy valószínűleg nagy szerepet játszik a lelki folyamat mély, kiméletlen feltárásában.

A Gyász interpretálása módot ad majd a hősnő jelleme elemzésére, de az összetevők egy vonatkozásáról már itt is kell

szólni, részben ismételve a már korábban megfogalmazottakat. A haldokló kulák című írásból már idéztük annak a világnak a modell-szerepét, a mezőföldi novellákban életre-keltett asszonyok méltóságát, büszke tartását, bölcsességét. A Szophoklész által teremtett nőalakok és e réteg asszonyai között Németh László világában kapcsolódás van. Ezért tudja a kettőt egymást erősítve egymásba játszani, hitelesen ötvözni. Ugy valósult-e meg ez az egység, hogy Szophoklész hősnőiben felfedezte a már gyermekkorából elraktározódott "nemesebb típus" vonásait, vagy írás közben merült csak fel a rokonság - nem válaszra váró kérdés. Maga Németh László sem tudja és akarja a bonyolult szövedéket teljesen felfejteni. Az író és modelljei Gyász geológiáját feltáró része a Szophoklész hatástegy harmadik elemmel, és egyben az alkotó által legfontosabbnak ítélttel zárja: "Szophoklészben engem a kidolgozott redők alatt ott feszülő archaikum vonzott, mintha Olympia szobrai elevenedtek volna meg, s kezdtek volna szónokolni."²⁵ Ez az archaikum az azonnal asszociálódó jelentésén túl az esztétikai minőségek nyelvére fordítva a fenségessel és a tragikummal rokon leginkább. Németh László "zordabb szépség-ideál"-nak nevezi. Annyi bizonyos, hogy a fogalomnak esztétikai és morális töltése egyaránt van. Az archaikumnak nevezett jelenség igen fontos szerepéről, a szerző szinte minden alkotásával, Németh László világképével és embereszményével gyökerében rokon tulajdonságáról van szó. A Gyász interpretálásában megtörténik ennek kifejtése és az érintkező fogalmak bekapcsolása.

Sőtér István Németh László és az Iszony című tanulmányának egy pontjára azonban már itt indokolt kitérni. Az Iszony-ról szólva állapítja meg Sőtér, hogy az szemléletében visszatér a Gyász-hoz. A gondolatsort a következőképpen folytatja a tanulmány: "... ezuttal azonban témájában nem az ógörög formát, hanem az ógörög lényegét ragadván meg."²⁶. A visszatérés kétségtelenül bizonyítható, a két regény között azonban nem pontos, elnagyolt az a különbségtétel, hogy a Gyász a formát, az Iszony pedig az ógörög lényegét emeli be a műbe. A Gyász - amint azt a dolgozat során eddig sikerült kifejtteni és a tudós igényvel közeledő s egyuttal önfeltáró műhelytanulmányokból kibontani - éppen a görög lényegét tartalmazza, ha elfogadjuk annak a tragikumot és a vele jól összeférő szépségideált. A formából is kétségtelenül átvesz /az Iszony ezt már inkább oldja/, hisz zártsága, feszes tagolódása, ökonómiája és még sok momentum igazolja ezt. Az ógörög lényeg és forma egyébként sem választható el egymástól, ha az íróra valóban teljességében hatott. Németh László görög hatást tükröző műveiből és vallomásaiból arra következtethetünk, hogy ez a hatás ilyen volt. Az Iszony-ban már valamelyest elválík egymástól a két tényező, különösen a mű végén, amely feloldja a tragikumot. A mű egészében megtartott értékszerkezet itt átértékelődésen megy át.

Sőtér István ezt a tanulmányát - ahogy már utaltunk is rá - 1948-ban írta, rendkívül alapos, a regény értelmezésében és

értékelésében kulcsfontosságu, ihletett hangvételi elemzést alkotott. Németh László Regényírás közben című munkájában utal arra, hogy Sőtér fedezte fel az Iszony konkrét mitoszát: "Hogy Artemisz szét is tépett valakit, akkor rémlett föl, amikor a magam Akteonját már széttépettem; a nevet meg már csak Sőtér idézte föl."²⁷ A teljes Németh László életmű ismeretében világosan kell látnunk, hogy a Gyász és az Iszony egyaránt a lényegyet képesek megragadni a felidézett világképből. Genezisüknek ez az összetevője önmagában is fontos üzenet.

A továbbiakban röviden igazolni próbáljuk, hogy az ógörög lényeg milyen meghatározó szerepet töltött be a rendkívül sok szálból összetevődő, de a műalkotásban mégis /vagy éppen azért/ teljes harmóniát mutató Németh László-i világképben. Ennek összefoglaló bizonyítása természetesen a Gyász elemzésében valósul meg. Ahogy Tolsztoj felfedezésének és egy egész életre szóló hatásának több esszé is szentelt Németh László, úgy a Szophoklész-élmény is megfogalmazódott írásaiban. A Szophoklész-napló-t említjük itt első helyen, amely 1933 áprilisában a Tanu negyedik számában jelent meg. Vekardi László részletesen felsorolja Németh László-könyvében az ide vonatkozó legfontosabb adatokat. A Tanu-számokban megjelent sajátos Tanu-naplók között a Szophoklészről szóló volt az első, a többivel együtt a Minőség forradalma 6. kötetében jelent

meg. Az író a Tanulmány és vallomás címet adta a naplónak, és ezzel találóan jellemezte a műfajt. Ez az a kettősség, amelyről gyakran ejtünk szót Németh László esszéi kapcsán, az alkotó pedig "korcs, de vonzó" műfajnak nevezi. Kétségtelen, hogy a kicsit beavatott számára is minden mástól könnyen megkülönböztethető esszéstílus a Tanu-naplókban formálódott, ekkor olvadt igazán eggyé a tudós értekezés és a vallomás. A Szophoklész-naplóról Vekerdi László megjegyzi, hogy szinte vezércikként jelent meg a Tanu-ban. Az írás mozgósító erejű, hitvallást, vállalt irányt fogalmaz meg finoman, árnyaltan, áttételesen, és egyben a görög lényeg megértéséről, az általa állított mérce vállalásáról tesz tanubizonyyságot. Az esztétikum - és itt annak mélyén leginkább a tragikum - és a programként felfogott minőség-vállalás találkozik ebben az írásban. Vissza kell utalnunk Sőtér István tanulmányára, amelyben a program és a tragikum két-két egymással ellentétes, egymást nem erősítő, hanem gyengítő fogalomként jelenik meg. Többek között a Szophoklész-napló is bizonyítja, hogy ilyen határt állítani a két fogalom közé nem helyes. Mivel nem sorolható egy filozófiai-esztétikai kategóriába tragikum és program, pontosan ki kellett volna fejtenie a tanulmánynak a gondolatot, ha már felvetette. Ugy értelmezhető a megoldás, hogy Sőtér a művek tökéletességét vizsgálva nyilván abból indul ki, hogy a kívülről bevitt, direkt program sérti a műalkotást, az öntörvényű esztétikai minőség, a tragikum pedig emeli. /Németh László életművében jól mérhető, hogy a program

"kilóg" az alkotásból, rontja a hitelességet. Erre találunk példát az Égető Eszter-ben és a Bűn-ben is./

A Szophoklész-napló átfogó vallomása és kiemelten egyes részei szorosan kapcsolódnak a nagyregények, elsősorban a Gyász genezisének feltárásához. Az író és modelljei-ben felsorakoztatott motiváló elemeket segítenek megérteni, mélyítik el.

"Amikor sorsomra válaszolni akartam, semmiféle tanulmány-tárgy sem adhatott a vallomásra akkora alkalmat, mint az ő hatásának a története."^{28.} - írja Németh László a Tanu évek A Tanu állomásai című részében. A napló első dátuma 1930 december, az utolsó pedig 1933 február. Az egyes bejegyzéseknek már a kezdő soraira figyelve is könnyen követhetjük, hogy sorsának milyen kérdésére keres és talál választ. A rövid kis eszmefuttatások a nyitó és a záró dátum között hatalmas különbségeket mutatnak. Néhány példa szemléltetésül:

"1931 február

Babits csütörtöki latin-körünkben felolvasta Oidipuszfordítását. Kedvet kaptam az eredetihez és néhány nap alatt átvergődtem rajta."^{29.}

"1931 július

Babits Oidipusz király-áról irtam a Nyugat-ban s összehasonlításként újra átolvastam a költeményt."^{30.}

"1932 március

Kitaszitva, elárulva, megverve, elhagyottan. ... Örökös magányra rendezkedtem be, ... A régi Szophoklész-drámákat frissítgetem. ... Hát nem ez az igazi tragikum? Azt irtam Élekt-ráról, félig szörny, félig hősnő? Mily emberinek találom most várakozásában, megvetésében, kétségbeesésében, felujjongó bosszuvágyában. Ő szállt le hozzám, vagy én emelkedtem mellé a szenvedésben?"³¹.

A naplóból könnyen kideríthető, hogy a már említett 1932-es év bezártsága, magánya milyen nagy mértékben befolyásolta a Szophoklész-vallomást. Az 1932 május jelzés alatt a következő áll: "Félős, hogy Szophoklészből egész verses könyvet fogok kiszakítani. Ugy vagyok ezzel a költővel, mint a primitív ember a természettel; azt képzei, minden intése, rezdülése rávonatkozik. Akárhol ütöm vel, rólam van szó, s a harmadfél-ezeréves hősök mintha egymást váltó állapotoknak volnának megafonjai."³². Pszichológiai szempontból nézve teljesen érthető a befelé fordult embernek ez az érzékeny reagálása, az öngigazoló felfedezések megfogalmazása.

A választut előtti kilátástalanság állapotában az Elektra által hordozott örök dac és lázadás az a magatartás, amely a leginkább közel áll hozzá. A következő sorok talán tulságosan is "hatásosnak" tűnnek: "Az emberben sok ember van; egész menny és egész pokol. Az én poklom mélyén Elektra ül." A görög kor-

szak igen sok vonatkozásban felmerül a dolgozatban, hisz hatása lényegesen többet jelent alkotáslélektani problémánál. A következő fejezet részletes elemzésében is többször utalnunk kell egy-egy momentumára. Ha az imént már olyan sok idézet szerepelt a Szophoklész-napló-ból, álljon itt e fejezet zárásként és az új mottójaként a vallomásnak Elektrára és Kurátor Zsófia egyaránt vonatkozó része: "Tudom, hogy az én parasztasszonykám nagyon gyenge, ideges és kapkodó Elektra. ... Szegény Kurátor Zsófinak mégis jólesett erre a kétezeresztendő művére ráatalálni. Micsoda nővér! Emberiességében embertelen; kötelességtudásában már-már rut, s visszataszító nőietlensége mélyén fájdalmasan nő."³³.

III. Tér-idő szerkezet, zártság és totalitás, kompozíció

A bevezető fejezet zárásában úgy fogalmaztunk, hogy Németh László regénye genezise feltárásának külön fejezetbe foglalását az teszi indokolttá, hogy a voltaképpeni elemzésbe nem szerencsés azt közvetlenül beépíteni. Az eddigiek során arra is többször utalt a dolgozat, hogy az adott műnek megfelelő interpretálási modellt kell felépíteni, amely könnyen felülvizsgálható. Az alkotást nem redukáljuk a valóságra, nem azokra az információkra támaszkodunk, amelyek rajta kívüli forrásból származnak. A gondolatsor folytatásaként ezután az a mozzanat következhet, hogy a Gyász genezise rétegeinek aprólékos feltárását Németh László regénye szerveződésének alapvető sajátossága igazolja. Ha a műben összefutó sok szál megléte, hitele a rajta kívüleső szférától függetlenül is felülvizsgálható lesz, pontos analízist végeztünk. Természetesen ragaszkodunk ahhoz az alapigazsághoz, hogy minden mű kizárólag a maga környezetében, a saját törvényei szerint vizsgálható.

A továbbiakban tehát a Gyász leírása, azaz valóságelemeinek, kompozíciójának, alakjainak vizsgálata a feladatunk. Az értelmezést az így kialakult kép alapján végezzük el, úgy, hogy a benne érzékelhetően megformált emberi lényeg, világkép kibontakozzék. Az értékelésnek már az is célja, hogy elhelyezze Németh László alkotását az életműben, és úgy határozza meg lé-

nyegét, mint a XX. századi magyar epika egy kísérletét, századunk prózájában betöltött helye alapján tegye mérlegre.

Ha egészen röviden kellene megfogalmaznunk a mű belső logikájának mozgatóját, így tehetnénk: Németh László Gyász-a a hősnő tudatában lejátszódó folyamatot mutatja be. /Természetesen ez a meghatározás ~~is~~ magában még pontatlan./ Már a regény első sorai is jelzik, hogy az idő kategóriája igen fontos szerepet kap az alkotásban. A következő mondatok a Kurátor Zsófi-ban végbemenő belső folyamat kezdeti stádiumát rögzítik: "Alig néhány hónap telt el az ura halála óta, és Zsófinak már erőltetni kellett az esztét, hogy arra a napra s ami azelőtt volt, vissza tudjon emlékezni."¹.

Ebből az alapvető regényépítő sajátosságból következik, hogy a mű valóságelemei közül elsőként a tér-idő szerkezetet vizsgáljuk, és ebbe illesztjük be az eseményszál elemeit. Németh László művében a tér és idő viszonyai igen szorosan kapcsolódnak egymáshoz, éppen a regény jelképeessége, zártsága indokolja, hogy együtt elemezzük dimenzióit. Az időnél maradva a Gyász elbeszélés-ideje akkor indul, amikor a műbe emelt események kimozdítója, Kurátor Zsófi urának halála már a múltban van. A regényben a hősnő erőltetett-erölködő emlékezete pergeti vissza fel-felvillanó képekben ezt az eseményt, és nyúl még távolabbra a múltban. Ezután az események gerincének ideje és az elbeszélés menete együtt halad, ezt egyrészt Zsófi tudatá-

nak utólag működő önigazoló-világvádoló kontrollja szakítja meg néha. Így egymásra vetítve látjuk ugyan^{azt} a történetet előbb az elbeszélő pozíciójából, majd a hősnő tudatának mélyéből nézve. Másrészt pedig - ugyancsak az események gerincére fel-fűződve - a hősnő önámító áloméletének momentumai. Az előbbire szemléletes példa Kiszeláné első látogatása, majd az asszony távozása után Zsófi gondolatai: "Ahogy magára maradt, elébb csak a beszélgetésüket ismételte. Ő ezt mondta, én meg azt mondtam, s olyan elevenen élte át a félórás látogatást, hogy egy-egy mondat emlékénel még az akkori arckifejezés is átsuhanta száján."² Több hasonló mozzanatot is felidézhetnénk a regényből: az apjával való /lélektani szempontból nagyon fontos/beszélgetések, Imrus megjelenésének visszajátszása stb.

Az álomélet képei valós élményanyagból fakadnak, csak később gyérülnek el. Ezek technikai megoldása az imént idézett példához hasonló, de itt nagyobb szerepet kap a tudat alatti rétegek felszínre hozása, az ebből adódó elmosódó jelleg: " - Sajnos, akárhogy erőltette az esztét, hamar kifogyott az emlékeiből, alig egy-két ilyen kis meséje volt, azokat kellett ismétелgetni magában. Hamarosan a mesék is megkurtultak, csak néhány hangulatidéző szó maradt meg belőlük. 'Én a kertben kapáltam, a búzát forgatta a padláson.' Már nem kellett végiggondolnia sem, hogy az egész tavaszdelutánnak a boldog világossága visszatérjen."³ A hősnőnek a mű világán belül valóban megtörtént, vagy képzelete által szült eseményeket elő-

re-hátra mozgató tudata következetesen kapcsolódik Németh László időkezeléséhez. Ennek a módszernek a figurák jellemrajza és az egész ábrázolt világ szempontjából kulcsfunkciója van. Zsófi előre is végigéli például az iskolaszolgáné jövetelét, vagy a huga lakodalma utáni beszámolót Kiszelánénak. A Németh László művében felölelt idő egészét, a belső tagolódást jellemezve szólni kell arról, hogy a szorosan vett regényidő csupán néhány év Kurátor Zsófi életéből, de az író a teljesen reális időszférát néha kitágítja a végtelenbe. Az idő ilyen megállítása, más síkba áttétele természetesen nem a mű elsődleges, hanem metaforikus jelentés szintjén valósul meg. Németh László adott regényében pedig ez a szint a domináns. A belső tagolódás sajátossága, hogy az egyes időegységek határai általában megfelelnek a hősnő életében lejátszódó legfontosabb események váltásainak. Mégsem azonosítható azonban egyértelműen a külső, epikai történés mozzanataival. Ahogy a következő példákból is látni fogjuk, a hősnő tudatállapotainak, finom lelki váltásainak állomásait jelzik többnyire az időbeli haladás szakaszai.

A regény kezdő részét, amely a gyászév első felének leteltével zárul, a második egységtől külső körülmény választja el. Zsófi egészséges felejtésének, az életbe, a színes ruhák világába való visszatérésének folyamata megszakad: "Őszre kitört az anyósával a háborúság, s elakadt a felejtés lassu hegesztő munkája is."⁴ Németh László a külső tagolódás eszkö-

zeivel is jelzi ezeket a határokat. A szövegterét tekintve rövid /6-7 oldalnyi/ első és második rész után következő harmadik egység a történés egyik legfontosabb mozzanatával, Zsófi külön házba való költözésével indul. A szöveg terjedelme szempontjából is hosszabb, a lelki folyamatot is aprólékosan kidolgozó harmadik egységet a negyediktől már finomabb, mélyebb rétegekben felfedezhető változás határolja el. A múlt időnek és a hősnő tudati világában lezajló újabb változásnak szemléletes találkozását láthatjuk itt. Zsófi már elhatározta, hogy lakót fogad a házába, de a két részt elválasztó-összekötő, apjával folytatott beszélgetés a külső eseményeken lassít, az özvegy gyötrődését, belső monológjait azonban megelőditja: "Zsófit hetekre összezavarta az apja látogatása A faluba napokon át nem ment ki, legfőllebb a Hangyába szaladt át fűszerért, ..." ⁵. A regény kompozíciója, lélekábrázolása, ábrázolásmódjának lényege szempontjából nagy jelentőséggel bír, hogy a tudatban lejátszódó nagyobb szerepet kap az időkezelésben, a szakaszolásban, mint a külső történés. Ezt a megoldást találjuk a Kiszelné beköltözése utáni periódusról szóló részben is. Semmilyen külső ok nem indokolja, hogy megszakadnak a csőszül fogadott lakóval való suttogások, egymás melletti monologizálások. "Aztán ahogy fogyott a nyár, ezek az éjszakai panaszkodások is elapadtak. ... Kiszelné azonban megérezte, hogy ott a csukott előszobaajtó mögött, ahol egyre idegenebb szemek fogadták, különös, számára megközelíthetetlen élet alakul." ⁶. Ez Kurátor Zsófi magateremtette áloméle-

tének indulása a mű idején belül. Ugyancsak pszichológiai továbbmozdulás történik ennek a résznek a végén a fejezetnyi lélekelemzésnél is többet mondó álommal, amelyben Imrus alakja bukkan fel. A regény hatodik és hetedik szakaszát a külvilágból élesen betörő esemény választja el, Zsófi álmához hasonló zuhanásból ocsudva eszmél rá, hogy meghozták beteg kisfiát. Ez időben mérve csak néhány pillanat, de mégis indokolja, hogy új stáció kezdődjék a hősnő életében. A regény megértése szempontjából nagyon lényeges, hogy itt jól lássuk, Sanyika megbetegedésének tényénél ebben nagyobb szerepe van a Zsófi tudatában és tudatalattijában lejátszódó folyamat megszakadásának. A kontraszt jól érzékelhető: "Óh, ha így furhatná bele a fejét a halálba, álomba, feledésbe. Egyszerre édes zsibbadást érzett, mintha lassan megfordulna, s mind gyorsabban pörögne körülötte a szoba, az egész teste elkeveredik valami kéjes omlásban, zuhanásban, ugyanugy, mint akkor, álmában."⁷. Itt megáll az idő, kilép az elbeszélés a reális időszférából. Majd a váltás: "Zsófi fölemelte fejét az összegyömösölt párnákból. Kábult fejébe először nehezen szivárogtak a szavak, de amikor megértette, hogy Sanyiról van szó, jeges szívvvel ugrott föl, s úgy maradt, félelemtől átnyársaltan."⁸. Zsófi kisfiának megbetegedése, haldoklása, temetése szinte egybemosódó kábulat, az idő múlását sztereotip, tárgyilagos, ismétlődő jelzésekből tudjuk meg: "A következő két-három nap Sanyika állapota nem változott. ... A betegség első rohama elakadt." Az egyes napszakokra ugyanez vonatkozik: "Az átvirrasz-

tott éjszakák után hajnalra elálmosodott; ... Délelőtt is benézett egy-egy rokonasszony. ... Délutánjain azonban teljes lett a részvét vesztegzárja."⁹ Ebben a részben is nagy jelentősége van a belső időnek, a hősnő tudata irányítja a tagolást. Zsófi felmerülése, kívülre kerülése és visszazsibbadása ebbe az állapotba adja a belső ritmust, lüktetést a regény e szakaszának. A 25 oldalnyi hetedik egység végén ismét a felmerülést, a monotóniából való kiszakadást látjuk: "Mint ha mult és sors nélkül állna, félkönyökkel a falnak támaszkodva, és semmi más dolga sem volna a világon, mint hogy a lecsüngő vadszőlő kopár indáit nézze."¹⁰ A visszatérés: "Kiszeláné hangja: ... - Zsófi megrázkódott, a valóság mint valami szorongató tengerár újra összechapott körülötte, ..." ¹¹. A következő rész zárásában ismét az időből való kilépés egy gyötrő lelki folyamat eredményeként: "Mintegy megtisztulva, ő maga dült végig az ágy végében, álomtalan álomba merült."¹² És az imént jelzett belső ritmus képlete szerint erre az új fejezet nyitó mondata üt rá konkrét időbeliségével: "Kurátorék másnap kora hajnalban áthozatták a tornyai orvost."¹³ Az időtlenségbe való bénulásra újabb példát is találunk, amely szinte teljesen áismétli az előző formát: a kilencedik egység végén: "... a feje alá csapott karja elzsibbadt, de meg se moccan. Egy moccanás is életjel, s ő nem akar életjelt adni önmagáról."¹⁴ Az utána következő rész első mondata: "Másnap reggel mégegyszer áthozatták a tornyai orvost." ¹⁵

A kisfia temetése utáni időszakot a temetőjárás tartja össze a műben, ez az ismétlődő, az állandóvá váló tényező az idő tagolódásában. Ezt az állandóságot tükrözik nagyon szemléletesen a regény tizenegyedik egységének mondatai: "Zsófi ezeken a megcsendesedő tavaszdélutánokon még gyakrabban járt ki a temetőbe, mint előbb, közvetlen a Sanyika halála után. ... Így ment ő, s hosszú árnyéka föl-fölnyult a megtört kerítés lécén, s ahogy átvágott az uton, az eperfák törzsein."¹⁶. A két mondatot egymás után olvasva jól megfigyelhető, hogyan válik az idő is egyre megfoghatatlanabbá, mégis szinte a végtelenbe tágitottá, az alak is személytelenebbé, szoborszerűbbé. Az első mondatban "még gyakrabban járt ki", a másodikban "Így ment ő". Előbb még a közelségbe hozó Zsófi az alany, később már csak ő, az árnyék.

Németh László regénye utolsó fejezeteiben a temetőjárást megszakítja még néhány, az életbe visszahozó lehetőséget adó remény, az író az időbeli tagolásban is érzékelteti ezek jelentőségét. A megnyugtató, reális időbe való visszatérésra példa a kerékpáros Imrussal való emlékezetes találkozás, és ez a mozzanat a tizenegyedik egység befejezése. Itt ismét megáll a belső idő, egy villanásnyi belső történet lezárult. A tizenkettedik rész mégis úgy indul, mintha évek multak volna el a találkozás óta, holott csupán néhány óra. "Amikor Zsófi késő délután otthagya a frissen kerített sirt ..., úgy érezte, hogy végleg megszabadult a sok bolond indulattól, amely az

utolsó időben gyászát megzavarta, s a temetőben eltöltött órák szelíd lemondását senki sem fejtheti le többet a szívről. Az ég beborult; ..."17. Ezután már világos az olvasó számára, hogy a vendéglőssel való megismerkedés nem hoz változást, bele is fér ugyanebbe a napba. A legutolsó, rövid szövegterjedelmű egység elválasztását látszólag Kiszeláné elköltözése, azaz külső körülmény indokolja, valójában ez Kurátor Zsófi világból való teljes kizáródása. Az utolsó oldalakon már a mű szövegvilágán is tulmutató végtelenbe tágulás érződik. Az időhatározók pontosan tükrözik ezt, egy élet lezárult, de szoborrá nőve fennmaradt. "Ebben az időben már csak az apja látogatta meg Zsófit olykor-olykor. A termésről beszéltek, s a sirkőről ... Aztán a sirkövet is beeste a hó ... s a távolodó lépéseket elnyelte a téli kutyák ugató kara."18.

A regényidő belső tagolódásának lényegéről mondottakat tehát összefoglalhatjuk abban, hogy a fellelt néhány év időmetszetét elsősorban a hősnő tudatában lejátszódó folyamatok stádiumai szakaszolják. A külső idő múlása nem bír ekkora jelentőséggel. /Ez a momentum a regény tudati jellegét igazolja./

A Gyász időszerkezete elemzésében - éppen az imént említett külső idő, azaz reális idősik kapcsán - ki kell térni az évszakok szerepeltetésének módjára. Ez a szempont szorosan kötődik a mű térkezelésének kérdéséhez is. A regényben az évszakok egymást váltó sorának jelzése több szempontból is fontos

a hü interpretáláshoz. A falu élete, az emberek mindennapi életét kitöltő munka menete az évszakok szerint alakul, így azok behatárolnak időt és teret.

Az eddigiekben elemzett, példákkal igazolt okok alapján nem érthetünk teljesen egyet Grezsa Ferenc azon megállapításával, amely szerint: "Néha úgy tűnik, a jellem: állókép, a törté- nések nem benne, hanem körülötte zajlanak. A főhős inkább szenvedő alanya a sorsnak, mint cselekvője. Védekezése a vi- lág ellen nehézségi erő: alkat és mitosz parancsa."¹⁹. A fel- vetett gondolatnak a jellem állókép voltáról szóló részét részletesen ki kellett volna fejteni ahhoz, hogy igazságát beláthassuk. Létezik ugyanis olyan szempont, amelynek alapján ez igazolható. Fel kell tennünk azt a kérdést, hogy milyen "történetekre" gondol a tanulmány szerzője. A Gyász Kurátor Zsófiájának tudatában ugyanis a mű legfontosabb történései pe- regnek, állóképnek ez az alak így semmiképpen nem nevezhető. Nyilván más aspektusból közelített a jelenséghez Grezsa Fe- renc, a Németh László műhelytanulmányaiban olyan gyakran fel- bukkanó szoborrá merevedett tudatra gondolt. A regény időke- zelésének vizsgálása szempontjából világosan kell értenünk, hogy a hősnő tudatállapotai viszik előre a művet, egy-egy ilyen állapot kimerevítése /ahogy a példákkal igazoltuk/ jel- zi a Gyász igazi időbeli stádiumait. A tanulmányból kiemelt idézet második része mutat rá arra, hogy Grezsa Ferencnek bi- zonyítania kellett volna állítását, vagy legalábbis pontosí-

tani a szempontot, amely alapján szól a műről. Ugyanebben a felvetésben írja, hogy "A belső fejlődés és a külső eseményesség órája nem jár egyszerre. A regény lomhább teste nem szívja föl a társadalom dinamikus idejét."²⁰ Ez a kijelentés is nélkülözi az alátámasztást, és az első mondat önmagában helytálló megállapítása után /ugyanis logikailag többféleképpen is folytatható a gondolat/ a második vitatható következtetésre jut. Németh László adott regényében ugyanis egyáltalán nem a "társadalom dinamikus ideje" áll előtérben, ez a kijelentés egyébként is olyan általános, hogy nem mond érdembeli a műről. Valóban kétféle időről beszéltünk eddig, amelynek "órája nem jár egyszerre", de ebben a műben a külső események haladnak a maguk útján, az emberi lét szférájába tartozó történések /születés, esküvő, halál, a falu életének örök, ismétlődő mozzanatai/, de a mű szövegvilágából kideríthető, hogy az író a hősnő idejére figyel elsősorban, amely hatalmas utat tesz meg addig, amíg az alak benn a végtelenbe veszően árnyékká válik. A következő gondolatsor is ide kapcsolódik, ezt az állításunkat támasztja alá.

Az évszakok keretet adnak tehát a regény eseménysorának, a benne mozgó alakoknak. Ez az általunk külső vagy reális időnek nevezett szférában jelentkezik, az évszakok metronomszerűen jelzik a szakaszokat. Hogy a hősnő tudatában milyen fontos tényező a tér és az idő, azt néhány évszakokra vonatkozó idézettel is igazolni próbáljuk. A Gyász első oldalai tartal-

mazzák Kurátor Zsófi feledési folyamatának pontosan kidolgozott rajzát, idővisszapergetéseit, az emlékképeket. Itt találjuk azt a fontos részletet, amelyben a férj alakja is átértékelődik gondolataiban. A hősnő biológiai-pszichológiai-tudati folyamatainak bemutatása után egy új bekezdést a következő sorok kezdenek: Közben elmúlt a tavasz, a nyár, az emberek az új terményárakkal foglalkoztak; a magtárban meg kellett forgatni a búzát, a határban a tarlót; ..."21. A mondatot nyitó határozóra kell figyelnünk elsősorban, ezt pontosan érzékelteni, hogy a tudati szféra ideje a mű világában a lényegesebb, ez áll a középpontban, és a külső mezőben, körben helyezkednek el a többi figurát mozgó történések. A mondat tagolása, a felsorolás is ezt támasztja alá. A hősnő belső világáról a külvilág eseményeire való áttérés módja is igazolja állításunkat, az időhatározó az ismétlődést, a sztereotíp jelleget hangsúlyozza: "... estefelé néha hazaszaladt a szüleihez. Ilyenkor a kapuk előtt ácsorgó emberek úgy néztek rá, mintha nem is őt, hanem a szerencsétlenségét néznék."22.

Az évszakok idő- és térformáló funkciójára igen sok példát sorolhatunk a műből, azt is megfigyelhetjük, hogy a váltások hangulatilag is illeszkednek a hősnő tudatvilágában zajló folyamatokhoz. Néha úgy, hogy azzal szinkronban vannak, ilyen például a külön házba költözést rögzítő tömör, pontos mondat: "Késő lucskos ősz volt, amikorra Zsófi az új házba beköltözhett."23. Korábban: "Talán az évszak is okozta, hogy az a

nap olyan messze sodródott Zsófitól. Az ura a februári körvadászaton járt szerencsétlenül, aztán hamar kitavaszkodott; a kut körül felengedett a jég; ..."²⁴. Tehát fordult az évszak, átalakult a tér, és Kurátor Zsófi ekkor szinkronban volt mindezzel. A gyűlölködés Kiszelnéval, a fülledt önpusztító beszélgetések ideje: "A napok pedig rövidültek, s a kerítést nedvesen tartó esők mögött a két keserű asszony jobban egymásra volt utalva mint valaha."²⁵. Ezek a mondatok szemléletesen mutatják az évszakok teret és időt behatároló szerepét, funkciójukat a mű egészében. A következő részletben éles kontrasztot láthatunk hangulatilag a hősnő és a kerítésen túli világ, az évszakok között. Ez az ellentét éppen úgy elzár a világtól, mint az imént idézett összhang: "Künn a tornác oszlopain egyre magasabbra kuszott a fény, ... Zsófi mélyebben huzta fekete kendőjét a szemébe, s amig végigment az udvaron, éles, fekete árnyékát nézte. ... Dühös volt erre a mély kékből, olvadó aranyból, vakító fehérből összefolyt világra. ... Kinn a kapu előtt kicsipett, pántlikás haju lányok kerülgettek sikoltozva a sarat; ... Föl tudott volna sikoltani, annyira kinozta az emberek jókedve, s a világ világossága."²⁶.

A belső tagolódás vizsgálatában már idéztük a regény utolsó mondatait, amelyeknek határozói a dimenziók végtelenbe tágulását érzékeltetik. A télbe dermed ebben a záró részben tér és idő, és sajátos módon azt láthatjuk, hogy az évszak, a hóhullás szűkíti is a tér és idő világát. Ez a jelenség pe-

dig nem mond ellent korábbi állításunknak, ugyanis a befejező sorok azt az állapotot rögzítik, amelyben Kurátor Zsófi számára a külső világ határait már csupán a sir rácsa, a hóesésben fel-felvillanó, ráirányuló lámpák fényköre jelenti. Ebben az állapotában viszont megmarad állandónak szoborszerűnek a befogadó tudatában is: "Aztán a sirkövet is beeste a hó, s a rács közül kis söprűvel kellett kikotorni a havat. Zsófinak, ha estefelé hazasietett, itt is, ott is egy-egy éjjeli lámpás világított az arcába, ... S a fehér kő úgy állt ott a siron, mint egy megmerevedett emberi alak. Mintha ő maga állt volna ott, s őrizné kővéváltan a halott gyereket."²⁷.

Németh László Gyász-a tér-idő szerkezete vizsgálatában eljuttunk arra a pontra, amikor össze kell foglalnunk a leglényegesebb következtetéseket, és ezekből tovább is léphetünk. Az eddigiekben ebből a szerkezetből inkább az idő-szférát elemeztük, és ez a megoldás a regény építkezéséből adódott. /Természetesen ahol a szöveg úgy kívánta, szervesen együtt próbáltuk a két tényezőt áttekinteni./ Éppen ezért a továbbiakban a vizsgálat módszere hasonló lesz az idő-szféráéhoz, az egyes elemzések végkövetkeztetéseit, illetve az alaptételnek minősülő megállapításokat nem kell ismételgetni. Németh László regényét elsősorban az idő haladása tagolja, az idő szálára fűzi fel a térbeli képeket. Több kutató - nyilván az író műhelytanulmányainak vallomása alapján - filmszerűséget említ erről a technikáról szólva. A hősnő tudatának szabad

idő-mozgatása térmozgatást is jelent egyben. Külső, reális és belső, azaz tudati időről beszéltünk eddig, ugyanez a kettősség a térrre is vonatkozik. A Kurátor Zsófi tudatában visszapergetett, feltámadó képek a valós térből, a falu világából meritenek, de más idősíkba vetítve jelennek meg. Ekkor már átértékelődnek, színeződnek Zsófi képzeletében.

Először a reális térelemek regényépítő funkcióját vizsgáljuk. A regény külső térdimenzióinak áttekintése az időszférához hasonló eredményt hoz. Németh László műve ugyanis igen szűk teret fog át. A falu, amelyben Kurátor Zsófi sorsa lepereg előttünk, reális földrajzi, szociális tér. Ennek a világából a hősnő a regény eseménysorában ki sem mozdul. A falun kívül eső környezet csupán a szereplők beszélgetéseiben él, de ez is pontosan meghatározható földrajzi tér: például a főváros Kiszeláné és Imrus elbeszéléseiben, Ilusnak, a jegyző-felelőségnek a faluja stb. A mű eseménysora tehát egyetlen falu térrére korlátozódik, és ezen belül is rendkívül fontos jelentésbeli, esztétikai funkcióval bír a térkezelés. Az idő előrehaladásával, Zsófi befelé fordulásával párhuzamosan szűkülést figyelhetünk meg a térben, azt a folyamatot követve, ahogy a hősnő fokozatosan elvágja a világhoz kötő szálakat. A regény elején még igen sok térelemet fedezhetünk fel, Kurátor Zsófi mozgástere ekkor a legnagyobb a külvilágban. Az elbeszélő is többet láttat meg hősnőjével az emberközeli környezetből, mint később. Itt még sulya, töltése van Zsófi számára

a körülötte levő világ elemeinek. A szöveg terjedelme szempontjából igen rövid első egységben anyósáék háza, gazdasága az a helyszin, ahol a legtöbb időt tölti Zsófi. Ekkor még ez a legbiztosabbnak tűnő hely a fiatal özvegy számára, itt felejtethet legkönnyebben a szerencsétlenség után. A Kovács-porta minden apró részlete megelevenedik, Zsófi mindenütt munkát talál, fizikai erejének próbára tételével, testi mivoltában szeretné magát az életben megtartani. Ezért kapaszkodik az apróságokba is: "Még kapóra is jött neki, hogy az öreg kihuzza magát a dologból: Hajnaltól estig sürgött-forgott, úgy el tudott feledkezni a munkában, mint régebben soha. ... itt ült a tornácon, az anyósa mellett, s nagy zsákvarró tüvel foltozgatta beszéd közben nyárra a zsákokat, ..." ²⁸. Ezeknek a részleteknek az a funkciója, hogy az egészséges felejtési folyamat lehetőségét érzékeltessék, az apró helyzetekben, a Kovács-házon belül is a nyitottság benyomását nyujtsák. A következő idézetek nagyon szemléletesen mutatják ezt a hatást: "Itt, a frissen sikált szobákban, a sarkantyuvirágos tornác körül folyt a megszokott élet; az izmok jártak, játszottak a tavaszban, és Zsófi különös örömét lelte a testi erőfeszítésben: maga hajtotta a darálót, s tiz vödör vizet is felhuzott egy szuszra." ²⁹. Ehhez a szűkebb térhez szervesen kapcsolódik a határ, ahova apósának viszi az ételt, és először tűnik fel az őrmester, a masinálás, ahol a kamasz fűtő láttán megmozdul a biológikum mélye, a templom, ahol "Észrevette, hogy a fiatal másodtanító áttekint hozzá..." ³⁰. /Ez, a falu közös-

ségi élete szempontjából fontos helyszin például teljesen hiányzik később Zsófi életéből./

A regény első egységében még nem derül ki a Kovács-porta és Kurátorék szembenállása, csak annyit tudunk meg, hogy Zsófi munka után néha hazament szüleihez. A mű egésze szempontjából azonban már itt nagyon fontos a két ház közötti ut, amit a hősnőnek gyakran meg kell tennie. Ez a tér a falu világa, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a személytelenné összeolvadt falué, amely a külső kört alkotja Zsófi körül. Az időkezelés vizsgálatában már említettük, hogy Németh László a külvilág egyes jelenségeinek sztereotip jellegét a határozókkal is érzékelteti: "Ilyenkor a kapuk előtt ácsorgó emberek úgy néztek rá, mintha nem is őt, hanem a szerencsétlenségét néznék!"³¹. Ez az a tér, amely Zsófi kinzatasának színhelyévé válik, amelyben elsősorban a hősnő alakjára irányítja figyelmünket az elbeszélő. Hogyan képes létezni, járni benne, hogy formálódik tudatában ez a világ. /A teret benépesítő, szinte arctalan, csak fejhangjukban és szánakozó pislogásukban létező alakok jellemzésére még a későbbiekben kitérünk./ A következő részlet keresztmetszetét adja a falu atmoszférájának: "Már rég elment mellettük, s még hátában érezte a tekintetüket, elképzelte, ahogy valami megjegyzést tesznek rá, s aztán elismétlik egymásnak az ura esetét, mint annyiszor a baleset óta. Zsófi a hátába szegzett tekintetek alatt kissé begörbitette a derekát, s lelkiismeret-furdalást érzett, hogy nem találta

meg magában azt a nagy fájdalmat, amelynek az ácsorgó emberek csodálata szólt."³². A Kurátor-ház nem menedék, Zsófi erre rá is ébred, egyre ritkábban jár haza. Ugyanaz riasztja el őt a szülői háztól, ami a falu kapuk előtt ácsorgó világától is elidegeníti: "Még haza sem igen járt, mert azok is úgy voltak vele, hogy ... mindjárt azt hitték, ráncolni kell a homlokukat a szánakozástól."³³. Tehát egyértelmű, hogy ebben az egységben a legtágabb térbeli mozgást a Kovács-porta engedte. A két család összeveszésével a hősnő lába alól végképp kicsuszik a talaj. Ha vázlatosan ábrázolni próbálnánk az itt fellelt teret, Kurátor Zsófi mozgása szempontjából, így alakuna:

A hősnő helye ebben a világban egyre inkább labilis, mozgása zilált, kapkodó. Miután anyósának nem sikerül - az egyébként is csak kényszermegoldásként adódó - házasság létrehozása Sándor öccsével, Józsival, az özvegynek távoznia kell a Kovács-portáról. Saját mérlegelése alapján látja, hogy otthon is lehetetlen lenne a helyzete. Marad tehát a teljes különválás, a saját ház, ahova kisfiát viheti. Egy térelem kiesett a Kovács-portával, új lépett a helyébe, de ez nem jelenti azt, hogy nem változtak a regénytér határai. A "néhai Vargáné háza, két szo-

ba, ól, istálló sincs hozzá,"³⁴ szűkülést hoz a térvilágban, igen nagy lépés az életből való kizáródáshoz vezető uton.

A külön háznak is vannak még belső határai, jellemző példa erre a falu életében egyébként is fontos funkciót betöltő kerítés; Zsófi számára biztonságot adó korlát, de érintkezési lehetőség is a külvilággal, a kíváncsiskodók pedig ezen át pillanthatnak be a "különös" udvarba. /Gondoljunk a csendőr őrmesterrel folytatott beszélgetésre, arra, hogy a tavasz vidámsága, tarkasága és a hősnő világa között milyen erős válaszfalat huz a kerítés. Zsófi néha közeledik hozzá, néha pedig magára eszmélve menekül vissza tőle szűkebb birodalmába./ A gyötrő éjszakák színhelye a szoba, amit spalettákkal lehet teljesen elzárni a külvilágtól, és már nappal is éjszakává zsugorítani időt-teret. "Megtörtént, hogyha Kiszeláné később vetődött haza a postamesteréktől, a házbeliek már ágyban voltak. - Talán beteg kedvesem - dugta be Kiszeláné a fejét, a kora csendes szobába, ahova a betett spaletták idő előtt invitálták az éjszakát."³⁵ A szobán belül pedig /különösen Sanyika megbetegedése után/ az ágyra koncentrálódik a figyelem, Kiszeláné beköltözése kulcsfontosságú a tér zsugorodásában, fojtóvá válásában. Ezután a két szoba között a konyha az ütközőtér, itt folynak a néha szó nélküli, gyűlölködő dialógusok a két asszony mozdulataiban, pillantásaiban. A kisfiu betegsége kezdetén zajlott le a konyhában egy jellegzetes párbeszéd: "Kiszeláné is ott kotyvasztgatott valamit a konyhá-

ban; Zsófi egy széket tolt a Sanyi zsámolya elé, bőrköténykét a nyakába, s kínálhatta a csirkelevest. ... s amíg a kukorékolást utánozta, odasandított Kiszelné, akinek a kezében megállt a tüzhelyről levett parányi lábas, és kegyetlen, vizsgálóbíró szemekkel figyelte Sanyika arcát, ugyan mi tükröződik rajta."³⁶ Kezdetben az első szoba megmaradt Zsófi saját birodalmának, de később Kiszelné oda is betolakodik, pontosabban Zsófi lehetővé teszi ezt számára. Egyre összérbb szorúlnak a határok, zsugorodik a tér a hősnő körül. Sanyika megbetegedése idején - lázongva ugyan - teljesen átengedi a szobát Kiszelnének. Ez együtt jár azzal a folyamattal, ahogy tehetetlenül szemléli az eseményeket, nem ura önmagának sem. Ebben a szűk térben még a szobaajtó is éles határ lehet: "Éjfél tájt, amikor Kiszelné papucs a konyhakövön átcsozogott, s az óvatosan megereszkező kilinccsel lassan kinyílt az ajtó, Zsófi még mindig ott gugyorgott az ágy szélén: ... Alszik a kis Sanyi? - sutyorogta be Kiszelné az ajtó részen, ... Hajnalban egy hosszabb elszundításából megint a Kiszelné ajtajának nyikorgása verte fel. ... A megnyílt ajtó részen ott sutyorogott a bizonytalan alak."³⁷ Nem marad a lakásban a hősnő számára egyetlen biztonságot adó hely sem. Kiszelné végleges kiköltözése után pedig nem bír jelentőséggel a ház, nem tere többé a mű világának.

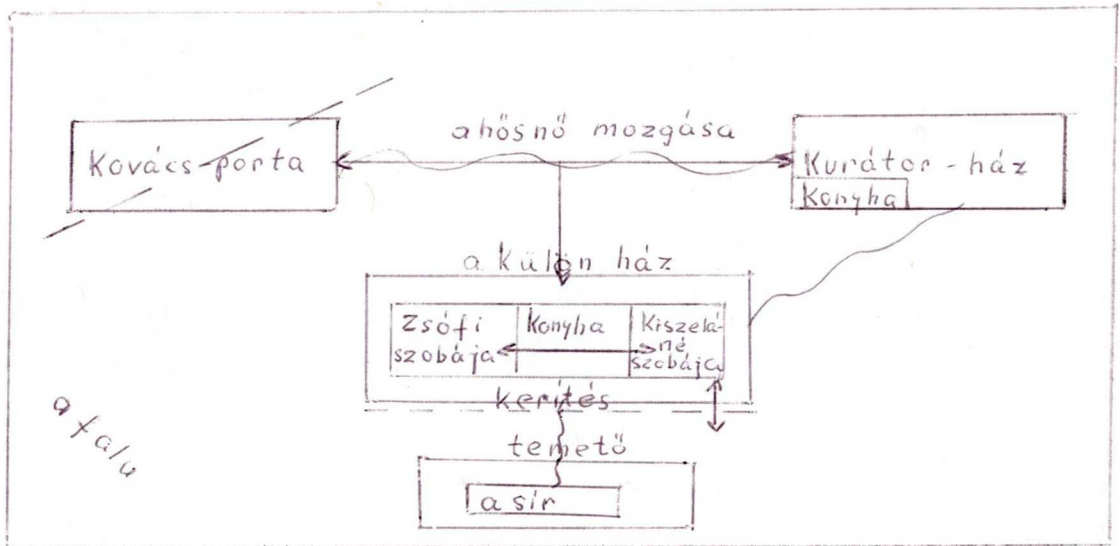
A regény teljes térszerkezetének az áttekintésében érdekes nyomon követni, milyen helyszínek léteznek Zsófi számára kü-

lönköltözése után, melyek a megtett utak a faluban. Kezdetben még a közvetlen környezet, az udvar és a kert is reálisabb, élettelibb, nagyobb szereppel bíró, mint később. Sanyika halála előtt még igen gyakran hazajárt Zsófi, vasárnap az "adószedő" napon viszi magával kisfiát. A lakó fogadásának tervezésekor Pordánékhoz is elmegy néha. Teljes befelé fordulása idején elszalad néha a "Hangyába", sértettségében éberén figyel a külvilágból érkező jelekre. A vasárnapi kimozdulások is igen szűk térre korlátozódnak: "Vasárnap délután Zsófi is bevette magát az anyjához, a konyhába. Az első szobában a jegyző ült Ilussal, őt azokhoz be nem lehetett erőltetni."³⁸. Az anyja konyhája is csak panaszkodásra kell, súlyos belső és külső konfliktusokhoz vezetnek ezek a délutánok. Csak elkeseredettséget ébresztő, riasztó mivoltában ez mégis emberi környezet még.

Sanyika halála után szinte egyetlen utvonala a háza és a temető közötti. A temető meghatározó szerepet kap a térvilágban, először, mint a regény eseményvezetésében és lélekábrázolásában kulcsszerepet betöltő szintér, később pedig Zsófi utvonálának végcélja. Egyre ritkábban látogat haza, az emberközeli világból kirekeszti magát, az utolsó oldalakon a műbe emelt térből a temető a domináns.

Ezt a fokozatos szűkülést a regény főbb helyszíneinek vázlatát ismét megpróbáljuk ábrán rögzíteni a korábbi kiegészít-

ve, a teljes műre vonatkoztatva. Az egyes szinterek kapcsolódásának, oppozíciójának ábrázolására is kísérletet teszünk.

A külső, reális tér áttekintése után a regény belső, a hősnő tudatában élő teréről kell szólni. Kurátor Zsófi tudata, képzelete pergeti a képeket előre-hátra. Az időkezelés elemzésében megállapítottuk, hogy az idő mozgatására fűződnek fel az emlékképek, így vetítődnek egymásra a külső és a belső valóság térelemei. Az imént követhettük a külső tér, a környezet fokozatos zsugorodását a hősnő körül. Ahogy elvágja a külvilághoz kötő szálakat, úgy nő a tudatban élő képek száma, jelentősége a regény építkezésében. A dolgozat e fejezetének első részében szerepel a belső, tudati idő kompozícióban, tagolásban betöltött meghatározó szerepének igazolása. Ez a megállapítás a belső térre is vonatkoztatható.

A hősnő tudatában és képzeletében mozgatott térelemek fontos szerepet kapnak a térszerkezet megkomponálásában. A fejezet indításában már említettük, hogy az egyes képeket az elbeszélő pozíciójából és Kurátor Zsófi szemszögéből is láthatjuk, azok egymásra vetítődnek. A külső térnek az idő kezelésével irányított változásaihoz kapcsolódnak a hősnő emlékeiből felmerülő képek és az előre elképzelt helyzetek. Ehhez járul még Kurátor Zsófi áloméletének világa. A Gyász tér-idő szerkezete elemzésének bevezetésében megállapítottuk, hogy a tudatban és tudatalattiban megelevenedő térelemek a valóságos külső térből táplálkoznak, abból rugaszkodnak el.

A regény elején szemléletes példát találunk az erőltetett emlékezetből kipréselt multbeli képre: "Abból az udvarból, amelyre a Sömjén kocsiján Horváth Péter beállított, nem maradt semmi, s ha Zsófi látni akarta a saroglyát, melyen a pokróc-ba takart urát behozták, egy egészen más udvarba kellett átszállnia. A hó a gádor előtt, a lehalványodó csillagok az égen, a szürkeség az emberekben, a vérfolt a pokrócon: olyan, mintha nem is maga látta, csak hallotta volna."³⁹ Az emlékezésnek azt a jellegzetességét idézi fel ez a részlet, amelyben egy más érzékterületben él már csupán az elmúlt esemény, annak színhelye. Elmosódnak a határok, a tudat nem képes elválasztani a látottat a csak hallomásból ismerttől. Mindez pontosan illeszkedik a felejtés természetes, egészséges folyamatának rendjébe. A külön ház elzártságában felmerülő

"álomélet" emlékképeinek szintere kezdetben körvonalazott, részleteiben is meghatározott, később egy-egy elemhez próbál a segítségül hívott fantázia teljes képeket kapcsolni. Az elgyötört agynak, léleknek már az is elég, ha a kép csonkán, töredékesen összeáll. Néhány példa: "A gondolatai kikapkodtak, s rá-ráeszmélve félöntudatlanságára, ijedten kapott a sztereotippá vált bünszavak után: "az öregek a templomban voltak, én fönn." "S a lélek szétfolyt valami édes lány emlékezésben. ... Én jövök a Bozótton, gondolta, s jóleső meleg futotta el a kiizzadt, elgyötört testét. Valami kép forgott a fejében, s édesen elszunnyadt."⁴⁰.

A teljes egészében kitalált képek is a falu közegéből merítenek. Zsófi képzelet szülte világa, álmái, a regényidő tagolásában meghatározó fontosságú tudatalattiba süllyedt állapotai a gyermekkorból, a közvetlen környezet elemeiből állnak össze. Itt a belső tér határai gyakran elmosódnak, végtelenné tágulnak a hősnő számára, egybeesve az idő megállásával, az időtlenség állapotával. A következő részlet is a gyermekkor képeivel indít: "... s ő sikított: Juj, hova zuhanunk. Az Imrusba kapaszkodott, a szalma meg zugott, rohant, mint valami meleg vizesés. Már milyen rég zuhanok, gondolta, mindjárt leérek a tenger fenekére, ..." ⁴¹. A regény sajátos belső tere létrejöttében és formálódásában nagy szerepe van az ábrázolásmód azon megoldásának, amelyekben nincs időszikváltás, egymás mellett látjuk a hősnő szobáját és a falu kü-

lömböző színhelyeit. Kurátor Zsófi zaklatott tudata vetíti a filmszerű képeket: "Nem bírta ki a gondolatot, hogy ugyan- ebben az órában talán tiz-husz házban is róla folyik a beszéd. Látta a Horváthné ágyát, amint elméri a tejet a Lak gépésznének - no, a kis Kurátor Zsófi nem soká állta férfi nélkül - ... Még a tejes sajtárok tejkarikáival foltos asztalt is látta, s a gépésznét, ... Az anyósa talán a mamlasz Józsiját piszkálja a vacsorakolbász fölött; ... Az apja kedvetlenül botorkál föl a pincéből ... Az anyja ott fogja el az udvaron, ..."42. Zsófi indulattól, gyűlölettől irányított tudata összekapcsolja a filmkockákat, és a konkluzióból a következő torz montázs áll össze: "Felőlük sem lehet nyugodt ebben a rettenetes éjszakában, ahol ház mellett ház s mindenik ház lámpása alatt róla folyik a beszéd."43.

Az egyre inkább elhatalmasodó befelé fordulással párhuzamosan a külvilág elemei deformálódnak a hősnő tudatában. Az értelemmel már nem mindig ellenőrzött lázas gyűlölködés felnagyit, torzit, a felvillanó helyszínekhez szituációkat, heves szóváltásokat is kapcsol. A külső és a belső tér arányainak ez az alakulása, a tudati és tudat alatti folyamatok külvilágot rendező hatása összhangban van a regény építkezése minden elemével, különösen a lélekrajzzal. A lélekábrázolást a mélyebb, közvetettebb rétege a műnek, a térkezelés közvetlenül a kompozíció feszességét, a tömörítést szolgálja. A Gyász kompozíciós zártsága és a sokoldalú bemutatás, a nyitottság

benyomása együttes meglétének egyik összetevője úgy írható le tehát, hogy az egyes események, helyszínek több pozícióból nézve kerülnek elénk. A csendőrőrmesterrel való beszélgetés például először az elbeszélés menetében, pontos idő- és térbeli meghatározottságában jelenik meg. Ezután Zsófi és huga közvetlen visszaemlékezésében bukkannak fel részletei. Erre rakódik rá az a réteg, ahogy a falu pletykája által kiszínezett képet anyja még egy mozzanattal megtoldva adja tovább Zsófinak. Itt még nincs vége a folyamatnak, a hősnő tudata végül összerántja ezeket a rétegeket, sérelmétől függően emel ki és hagy el momentumokat. Az imént említett példában így: "Nem is akarta összehasonlítani a két képet, a kerítés előtti jelenetet, ahogy történt, s ahogy anyja mutatta elé. Csak a sérelem nagyságát érezte, és sértődött szavakkal hányta be a jelenet emlékét, tulozta a rágalmakat, ..."44.

A regény eseménysorának előbbrevitelében, a jellemrajz kibontásában már a hősnő tudatában így rendeződött térvilág a döntő. A belső tér áttekintése is a Gyász tudat- és lélekábrázoló jellegét támasztja tehát alá. Ez a jelleg domináns eleme a regényépítésnek, de összekapcsolódik a totalitás érzetét felkeltő tulajdonságokkal.

Nyilvánvalóan nem célravezető az a kérdésfelvetés, hogy a valóságmozzanatok vagy a lélek- és tudatábrázolás van-e túlsúlyban a műben. /A valóságábrázolást általában szűk értelmezésben tárgyalja a szakirodalom is, csupán az adott kor

valóságának konkrét elemzését érti alatta./ A valósághoz tartoznak a pszichológiai történések, tudati folyamatok is, ezeket a belső jelzővel különítette el a dolgozat. A Gyász struktúrájának ismeretében világosan érthető, hogy külső valóságábrázolás nélkül nincs belső sem. A két összetevő kapcsolódása lényeges a regényben, az a folyamat, ahogy az egyik uralódóvá válik, de a másik sem vész el. Az ábrázolásmód, a tér-idő kezelés megoldásain kívül a valóságelemek beemelése a legfontosabb összetevője a mű teljessége kialakulásának. Németh László a gyász lelki, tudati folyamatát, természetrajzát analizálja művében. Ehhez természetesen Kurátor Zsófi életdarabjának a története szükséges, mégpedig olyan, amely bevilágít ennek az állapotnak minden elemébe. Láttatja, miként formálódik hatására a hősnő tudatában a világ, de árnyalt képet kapunk arról is, hogyan reagál a szerencsétlenségre. A sztereotip jelleg ellenére is hűen mutatja be a temetés szertartását, a hősnő tudatában felmerülő párhuzamos képek csak fokozzák, elmélyítik a hitelességet. Néhány példa: "... Zsófit megállította az ismerős koszoruszag; hajdan látott ravatalok emléke szállt fel a lelkében; szőrös, csontos arcok a pislogó gyertyák alatt, s ettől egyszerre borzalmas világossággal látta, hogy hogyan helyezi be az apja a fehér ládába a kis meredt testet, ..."45. "... hagyta, hogy a bucsuzók megcsókolják, s megszorítsák a vállát, mintha valami nagy vállalkozásra bátorítanák azzal a szorítással. Akkor szorongatták őt így az elérzékenyedett rokon asszonyok, amikor a vőlegénye

a lagziból kilopta őt, s a hátsó konyhában átöltöztették."46. Az utóbbi részletben egyetlen felvillanásban a falu szokása-
inak, az emberek viselkedésének összekapcsolódását láthatjuk. A regény rendkívül gazdagon motiválva tárja fel azt a folya-
matot, ahogyan a falu környezete a fiát is gyászoló özvegyre
figyel. Érezzük, hogy a zárt közösség mindennapi életéhez
mennyire hozzátartozik egy-egy családi esemény, születés, es-
küvő, halál. Életpótlékot is nyújt a rajtuk való hosszas rá-
gódás, kitölti a téli estéket. Az elfakuló dolgok helyébe újak
lépnek, és ennek a sornak nincs vége. A különösen nagy sze-
rencsétlenség mágnesként vonzza az érdeklődést, kikerülhetet-
lenül a középpontba állít: "Hazamenet mindenki a Zsófi jöven-
dő létét forgatta, hogy nem szabad elengedni ezt a gyönyörű
asszonyt, s a ridegebb asszonyok szivéről is meleg tanulsá-
gok olvadoztak; asszonyokról, akik urukat, gyerekeiket elvesz-
tették, s mégis lábra kaptak."47.

A falu sztereotip szertartásainak, nemzedékekbe vésődött vi-
selkedésmódjának rendkívül pontos, érzékletes bemutatásán ki-
vül képet kapunk a mindennapok világáról is. Németh László
nem a paraszti lét hétköznapijai, a földművelés, a gazdálkodás
gondjainak ábrázolására összpontosít ebben a műben, de mind-
ez tükröződik regényében. Nem ez a szféra hősnője tudatának
mozgatója, a Gyász szereplői viszonyrendszerét, kapcsolódását
sem ez határozza meg elsődlegesen. Az író ennél mélyebb réte-
gekhez nyúl, a kapcsolatok finomabb, árnyaltabb, összetettebb

motiválását adja. A domináns tudat- és lélekábrázolás mögött mégis jelen van ez a világ, a külső szálakat alkotja. Ezeknek a hálózata a mű azon rétegét képviseli, amelyet a szerző csupán jelzésszerűen tár elénk. Ezt a megoldást a regényépítésben betöltött másodlagos szerepen kívül az is indokolja, hogy az író eleve ismertnek tekinti a szférát a befogadó szempontjából, de a művilág teljessége érdekében állandóan tudatunkban tartja. Az évszakok időszerkezetben betöltött funkciójáról már szóltunk, változásuk és a hozzájuk kapcsolódó tennivalók adják a falu életének belső ritmusát. A tér-idő szerkezet áttekintésében több részlet kiemelése szerepel, éppen ezért itt csupán néhány példával kívánom alátámasztani a totalitás benyomásáról írottakat. A következő idézetben nemcsak a nyári falusi udvart és a porfelhőben haladó takarodó szekereket látjuk, a részlet atmoszférája olyan, hogy az egyedín, a különösön keresztül az általánost is feltárja: "A nyár beállt, s az izzó fehér sugarak annyira fölfűtötték a tornác előtt a palát, hogy Sanyi, akinek az volt a legnagyobb öröme, hogy kis ostorával az itató köré gyűlt récéknek közübük csapjon, sziszegve ugrott le a felmelegedett kőről. Az akácok fehér virágai lekókadtak, összeestek a poros fehér levelek közt, s a takarodó szekerek mint lőporfüstbe burkolt hadigépek hatoltak át a leigázott falun."⁴⁸ Az imént kiemelt részlethez hasonlóan szervesen beépült a regény egészébe az a tavaszi jelenet, amely felvillanásaiban is a teljességet idézi fel: "Első márciusi vasárnap még Kiszelné is föleröl-

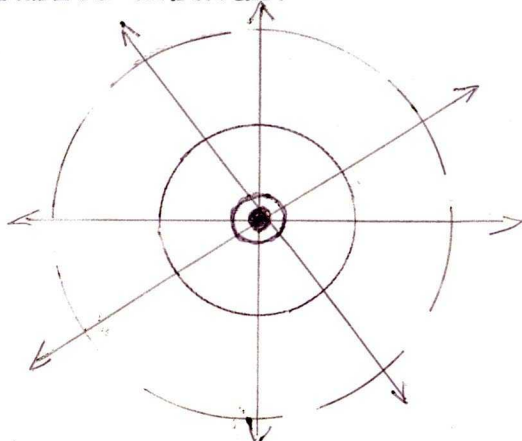
teti a nyikorgó lakkcipőjét, kölcsönkéri az ő konfirmációs zsoltárát, mert neki nincs, s elmegy a templomba nem egyé-
bért, mint hogy az intelligencia közé ülhessen, a papné meg
a tanítóné mellé, s pukkassza a nénjét, aki a rag alól énekel.
... Kinn a kapu előtt kicsipett, pántlikás hajú lányok kerül-
gették sikoltozva a sarat; a posta sarkán legények csapkodták
a csizmaszárat."⁴⁹ A Gyász zárt szerkezete, szigorú komponá-
lása és a teljesség hatása meglétének igen szemléletes bizo-
nyítéka az, hogy a mű a tavasz képével indul, és téllel zárul.
Nem csupán egyetlen év váltásait fogja viszont át, hanem ér-
zékelteni a folytonosságot, az örök ismétlődést is. A termé-
szet szférájának beemelése a művilág totalitásának benyomását
erősíti. Németh László Regényírás közben című műhelytanulmá-
nyában a következőt írja az általa csodált elődökről: "Vannak
hatalmas természetek, kik, mint az istenek eleve mindent tud-
nak, s épp ezért nyugodt gyönyörrel merülnek el a részletek-
ben. Ilyen volt Tolsztoj, ilyen volt Homérosz. Ezek az igazi
epikusok. ... a Tolsztojok az élet egy mozzanatában az egész
életet szeretik, ..." ⁵⁰. Már a dolgozat eddigi részében is
igazolni próbáltuk, hogy a Gyász építkezésére, kompozíciójára
nem a részletező, epikus bemutatás jellemző, de az egyes moz-
zanatokból hitelesen összeáll az ábrázolás teljessége. Németh
László a mélység dimenziójában bontja ki elsősorban tárgyát.
Igy valósul meg az egyedi, a különös és az általános megraga-
dása, szoros összekapcsolása a hősnő jellemrajzának, tudatá-
nak és a környezetnek a bemutatásában egyaránt. A totalitás

igénye tehát Homérosszal és Tolsztojjal rokon, de a cél nem az élet, hanem egy tudat ábrázolása, amely lehetőséget kínál több réteg felszínre hozására. /A dolgozat összegző fejezetében sor kerül a kérdéskör szintézisben való rögzítésére./

A mű tér-idő szerkezetének, belső tagolódásának vizsgálatából kibomlik a kompozíció rajza. A komponálás rendkívül fontos eleme a Németh László-i regényépítésnek, láttuk, hogy a Gyász-ban is előtérbe kerül a nyugodt tempójú leírás, elbeszélés helyébe lépve. Az eddigiekben a regény kompozíciójának elemzésével nyomon követtük, miként segíti ez a mű valóságábrázolását. Az ábrázolásmód domináns eleme ebben a regényben a tudat- és lélekrajz kibontását szolgálja elsődlegesen, arra irányítja a befogadó figyelmét is. Az idő- és térvilág "feltérképezése", dimenzióinak bejárása bizonyította ezt. Most összefoglalásként "felülnézetből" áttekintve a szerkezetet, azt úgy vázolhatjuk fel, hogy a középpontban Kurátor Zsófi alakja, az ő tudat- és lélekállapotának bemutatása áll. A lineáris előrehaladással párhuzamosan egyre erősebb burok szövődik a hősnő köré. Ennek falát mind áttörhetetlenebbé teszi a kifelé is sugárzó indulat, dac, büszkeség és a környezet befelé irányuló szorító hatása. Az erővonalak e burok mentén futnak, leggyakrabban itt csapódik le a feszültség, az élettel összekötő szálak egyre gyérülnek, végül teljesen bezárul a burok. A kompozíció vázlatában kör rajzolható a hősnő alakja és az őt elkülönítő burok köré. Ebben helyezkedik el a falu közvetlen

környezete, itt mozognak a szereplők. Még egy kör kívánczik a vázlatba, amely az általános, örök emberi lényeg tükröződését jelzi. Meg kell jegyezni, hogy ez a réteg nem valamilyen elvont eszmekör, didaktikus, morális tanítás. A szerkesztésben érvényesülő alkotói pozíció szerint a középpontban levő magból indulva vetitődik ki az írói világkép és embereszmény, és nem kívülről bevitt gondolatrendszer irányít.

Mindez egyszerűsítő ábrában:

/A későbbiekben a lélekábrázolás kifejtése és a műfaj kérdése módot ad arra, hogy visszatérjünk néhány itt érintett gondolatra. Most csupán annyit rögzítettünk, amennyit az előzetes leírás, elemzés megenged összefoglalásként az adott fejezetben./

Ebben a fejezetben célszerű röviden kitérni a Gyász tér-idő szerkezete, valóságelemei, kompozíciója összehasonlítására más Németh László-művekkel. Már a bevezetőben szerepelt az a megállapítás, hogy az Emberi színjáték az időkezelés kísérlete szempontjából lényeges az alkotói fejlődésben. A Gyász is "örökölt" a módszerből, de itt már szervesen kapcsolódik a

megoldás az ábrázolásmód egészébe, nem öncél, a tömörítést, a lélekábrázolást segíti. A dolgozat előző egységében szó esett arról, hogy a Mezőföld összefoglaló címet viselő novellák és a Későbbi novellák darabjainak valóságselemei előkerülnek a Gyász-ban is. A falu világának, jellegzetes alakjainak bemutatása innen merít, a szintézis létrejöttének előzménye a novellákban lelhető fel. A legszűkebb "rokonsági kör"-be természetesen regényei tartoznak, mégpedig azok, amelyeknek elindítója a Gyász volt. Az Iszony, az Égető Eszter, az Irgalom "görögös" alkotásai, a középpontban álló hősnők ősalakja Kurátor Zsófi. Szövegvilágukat tekintve mindegyik nagyobb terjedelmű, mint a Gyász, tér-idő szerkezetüket vizsgálva pedig látható, hogy több térelem, színhely szerepel bennük, hosszabb időskálát futnak be. Ha a valóságselemekre, eseményességre figyelünk, szembetűnő a későbbi művekben kibomló több eseményszál. Az Iszony nem csupán kronológiai szempontból áll legközelebb a Gyász-hoz, a beemelt valóságdarab a komponálás fessége is szorosabb kapcsolatot teremt vele, mint Németh László más regényei. A puszta, a falu színhelyei adják a regénytér jelentős részét, de több térelem is bekapcsolódik. /Például: a nővérek és később Kárász Nelli lakóhelye, Cenc, Ángyád, Óvár, Fehérvár, a főváros./ Az Iszony-ban "monológregény" mivoltából adódóan igen nagy teret kap a szubjektív szféra. Kárász Nelli elsősorban saját lényét elemzi, értelmezi a felidézett emlékképekkel. Az elbeszélői pozíció ellenére az Iszony-ban a belső világ nem játszik akkora szerepet,

mint a Gyász-ban. A hősnő mozgástere tágabb, a külvilágra jobban és másként figyel oda, az ábrázolás totalitása ebben a műben nem csupán felvillanásokból áll össze, demenziója is más: nem annyira mélységében, hanem inkább kiterjedésében rajzolódik elénk.

Az Iszony több szereplőt mozgat, mint a Gyász, az egyes alakokat részletesebben, sokoldalubban mutatja be. A korábbi műben a kiemelt hősnővel, Kurátor Zsófiával szemben a falu áll, melynek arculata egy-egy gesztussal, hanggal jellemzett figurákból tevődik össze. A szerkesztés különbségében is megmutatkozik az a megoldás, hogy az Iszony-ban az író "embermitológiája" szövedékéből egy aktiv, erős alakot állít hősnőjével szembe. A külön világot hordozó két ember ellentéte szervező eleme a mű építkezésének. A Gyász-ban nem találunk hasonló kiemelést. /Az itt röviden összevetett regényekben felbukkanó alakok rokonságára, a kapcsolódások egyező és eltérő voltára részletesen kitér a következő, lélekrajzot tárgyaló fejezet./ Az Iszony tehát tágitja a regényteret és időt, a monológforma ellenére a külső valóságot nagyobb mértékben beemelő társadalmi regény felé lép. A felülnézetből rögzített kompozíciós vázlat hasonló lenne az első görögös alkotáséhez, de a különbségek igen lényeges tényezőkre mutatnak rá. A képzeletbeli rajzon tagolódná a belső kör, a külsőről pedig nem mondhatnánk el, hogy nincs kívülről bevitt morális momentum. Az ábrázolt tudat kifelé sugárzása a meghatározó ebben a Németh László-

regényben is, viszont a zárás a végzetes világidegenség tragikumát morálisan oldja. Az Iszony így is hibátlanul végigvitt koncepcióju alkotás.

Az Égető Eszter-ről már nem állapíthatjuk meg ugyanezt. A Gyász-ban megcsodált tömörítés, szigorú komponálás helyébe széteső szerkezet, művészileg nem indokolt aránycsúszás, tágitás, az öntörvényű tudat feltárása és a folyamatában kibontott lélekrajz helyébe kívülről bevitt tanítás lép. Mindezt különösen a regény második felében érezzük. Az Iszony regényvilág-bővítése belső indoklást kapott, a kompozíció kerek. Az artemiszi tudat tartja vezérlő szerepét a műben, csupán a történés zárásában, a jelenbe való visszatérésben szelidül mássá, de erre már a keretben kerül sor, a kompozíció nem törik meg. Az Égető Eszter valóságelemei alapvetően eltérnek az első remekmű világától, a felölelt regénytér és idő sokkal tágasabb. A külső és a belső szféra arányában az eddig tárgyalt művekhez viszonyítva jelentősen a külső felé billen a mérleg. Valóságelemeit tekintve az Iszony-hoz közelít a regény, de azzal is csupán indíttatásában, legmélyebben húzó rétegeiben rokonítható. Itt már a város világa kap nagy szerepet és /a második részben különösen/ a két előző mű közegetől teljesen idegen gondolatok, az alkotót foglalkoztató gondok fűződnek fel az események láncára, lépnek a szereplők életébe. A középpontba állított tudat kohéziós ereje esztétikai szempontból nem olyan nagy, hogy össze tudná tartani a regény szálait.

Az Irgalom inkább görögös regény, mint az Égető Eszter, és a hatalmas különbség ellenére erősebben visszakapcsol nála a Gyász-hoz. /Ezért is nevezik "iker-regény"-nek./ A felölelt valóságdarab alapján erősen eltér a Gyász-tól, szövegvilágának terjedelme lényegesen nagyobb, tér-idő szerkezetetágasabb. Olyan momentumok bukkannak fel az Irgalom-ban, amelyekkel a korábbi görögös regényekben nem találkozhattunk. Ahogy az imént röviden megfogalmazódott, az Égető Eszter új elemekből merit, de ezeket nem sikerül a mű szerves egésze részévé formálni. Kertész Ágnes, az Irgalom hősnője a nagyváros világában él, fontos, jellemformáló események színhelye azonban a falu képét hozó Tükrös, a megtisztulást, a magára találást segíti. A politika, a pedagógia kérdései, az egyetem, a cinikotai elfekvő szférája azért nem zilálja szét az utolsó nagyregény szerkezetét, mert mindegyiket úgy építi be művébe Németh László, hogy az hősnője tudatvilágához, lénye alakulásához szorosan hozzátartozik. /Ez a megoldás nem sikerült az Égető Eszter-ben./ Az ismét megtalált egyszavas fogalomcím is arra utal, hogy az Irgalom a Gyász-ban indított sor záró alkotása, ha jelentős változásokon is ment keresztül a Németh László-i regény az átfogott periódusban. Az Irgalom szerkezeti ábráján nagyobb helyet követelne a külső valóság, mint a Gyász-ban és az Iszony-ban. A középpontban álló hősnő köré nem rakódik olyan erős burok, a külvilággal való ütközések sem olyan mértékben élesek, szembetűnőek, mint az említett két műben. A képzeletbeli külső körről azt a fontos meg-

állapítást tehetjük, hogy a kívülről bevitt alkotói szándék, életrajzi jelleg inkább regényépítő tényező, mint korábban.

/Most csupán a Gyász eddigi elemzési szempontjai alapján gondoltuk végig a többi görögös nagyregény helyét, a dolgozat későbbi fejezete még vállalkozik a regénytípus váltásának taglalására, összegzésére./ A rövid áttekintő összehasonlításból tehát az a következtetés vonható le, hogy a Gyász Németh László legtömörebb szerkesztésű regénye. Valóságelemei forrása egységesebb a többi alkotásénál, tér-idő kompozíciója jobban összefogott, mint a későbbi művekben. Ilyen szempontból a drámai szerkesztés felé mozdul el, a belőle kibomló regények belső ritmusa lassabb, epikusabb. Így tükröződik az ábrázolásmódban az első "görög korszak"-ban született regény egyetlen tudat természetére és annak a világgal való összeütközésére koncentráló mivolta. Ez az alaptéma, amely a későbbi alkotásokban variálódik, új jelentéssréteggel bővül, és művészi kifejtése is változik. Németh László regényének szerkesztése hordoz a tragédia műfajával rokon vonásokat, ezt fokozza a törtéetésnek a falu zárt, minden felvillanást felnagyító környezetébe való helyezése. /A beemelt téma alapján a regény kapcsolódik két parasztdrámájához, az Erzsébet-nap-hoz és a Bodnárné-hoz./ A több valóságelemből meritő, a falu világából kilépő, nagyobb teret és időt átfogó művek oldottabb atmoszférája éppen ezen tulajdonságoknak is köszönhető.

Belohorszky Pál az Uj Írás 1981/XII. számában a következőket írja A lélek kertésze című tanulmányában a Gyász parasztábrázolásáról: "A parasztábrázolásban mindenképpen új éra jelzője, mert ha nagy volumenű paraszti tárgyú irodalmunkban eddig elsősorban a földdel együtt élők sorsa volt az, amire összpontosult az elemzés, ő most valami új gyökérig hatol, amikor a paraszti lét archéját igyekszik föl kutatni. Az igaz, hogy hőseinek paraszti vonásai gyakran megkérdőjelezhetők, de magasabb szempontból - és ő eleve onnan tájékozódik - a parasztság tágasabb fogalma sem egyszerűen valami "földműves-ség" szinonimája. Tehát, ahol valódi anyagától néha elrugaszkodni látszik, más értelemben csak szerveesebben egyesül vele, közben persze olvasóját is megtanítja, hogy a parasztban ne a röghöz kötött kinlódás szociális példáját lássa kizárólag, hanem ember és világ kapcsolatának egy fázisát, s a lélek egyik nemét. ... egy erő föl kutatása a multak mögül, melynek birtokosa lelkéből talán a türes és teremtes új képességét bonthatja ki."⁵¹ Az idézett részletben találunk a kifejtés hiányában nem eléggé megalapozottnak, elnagyoltnak tűnő megállapításokat, de a mondandó lényege a Gyász megközelítésének egyik legfontosabb lehetőségére utal: a mélyen fekvő, belső kapcsolatok jelentőségére. Hozzá kell fűznünk, hogy nem elsősorban a paraszti lét mint olyan tükröződésének vizsgálata a célunk a továbbiakban, hanem a domináns elem, a tudat- és lélekábrázolás nyomon követése. A következő fejezet előkészítéséül felidézzük ismét azt a gondolatot, hogy a

Gyász-ban nem a társadalmi hierarchia és együttélés szabta emberek közötti kapcsolódások dominálnak, ezeket háttérbe szorítják a belső, finom, külső szemmel nem is mindig érzékelhető szálak. Nem csupán a hősnő tudatvilága ábrázolása szempontjából lényeges ez, minden figura így épül be elsődlegesen a regény viszonyrendszerébe, hiszen Kurátor Zsófi stációi nézőpontjából láttat az író. Az ábrázolás totalitását erősíti, hogy a falu közösségében elfoglalt helyük alapján is szerepelnek az egyes alakok. Ha felületesen szemléljük a művet, csupán ezt az iratlan törvény szabta hierarchiát fedezzük fel, de a mélyebben fekvő és lényegesebb információt felszínre sugárzó rétegben - elsősorban a Zsófihoz való kötődés alapján - egyénitett szereplőket találunk. Távolabbról nézve a falu és Kurátor Zsófi kapcsolódását látjuk, alaposabban elemezve ennél összetettebb, árnyaltabb a kép. /A következő fejezet részletesen kitér ennek bizonyítására./ Ha végiggondoljuk a legközelebbi rokon mű, az Iszony szereplőinek kapcsolódásait, kirajzolódik a különbség, és világossá válik a Gyász egy jellegzetessége. A Gyász-ban csupán felvillantásszerűen jelzi Németh László a társadalmi kötődéseket, míg az Iszony-ban részletesen kifejtettek az aláfölé rendelési viszonyok, a gazdálkodás, a mindennapi élet gondjai. A puszta és a falu szembenállása például nemcsak az alkatilag elháró emberekben tükröződik, hanem az uri szegények és a gazdag parasztok külön világát is jelzi. A falun belül élesebben felszínre kerülnek a különbségek a kártyáz-

gató "értelmiség", a zsiros parasztgazdák és a Cigánysor között. Kárász Nelli tudatát nem ezek a tényezők határozzák meg elsődlegesen, de a hősnő sorsa alakulásának motiválásába nagyobb mértékben bekapcsolja őket az író, mint a korábbi műben. A Gyász-ban is érezzük tehát a falu törvényeinek jelenlétét, de valami más finomabb belső rendszer mozgat itt. A következő fejezet feladata a Gyász tudat- és lélekábrázolási módszerének vizsgálata, az egyes alakoknak a regény szövegében betöltött szerepe feltárása.

IV. A Gyász tudat- és lélekábrázolásáról, alakjairól

A dolgozat tér-idő szerkezetet, kompozíciót elemző egységében igazolni próbálta, hogy a Gyász regényépitésének fő mozgatója Kurátor Zsófi tudatvilága bemutatása. Németh László rendkívül árnyalt lélekábrázolással tárja fel ennek minden rétegét, érzékelteti a hősnő belső világában végbemenő rezdüléseket, a folyamat stádiumai gazdagon, hitelesen motiváltak. A regény centrumában Kurátor Zsófi gyásza áll. Már a mű nyitásában látható, hogy egy fiatal özvegy gondolatai, nem is mindig tudatosuló biológiai és lelki reakciói tárulnak elénk. Ebből bontja ki Németh László a gyász természetrajzát. Az előző fejezetben az ábrázolás totalitásának extenzív megoldási módjairól esett szó, de arra is kitértünk, hogy a teljesség benyomása a tudatrétegeket egymásra építő, képeket mozgató sajátosságból is fakad. A dolgozat ezen része a lélekrajz totalitására figyel, arra, miként valósul meg kibontakozása nagyrészt egyetlen tudat nézőpontjára koncentrálva.

Kurátor Zsófi életében közvetlenül férje balesete után még adott az egészséges felejtés biológiai, lelki lehetősége, néhány év multán, a mű zárásában pedig már a gyász szobrává merevedik. Az odavezető út rövid pszichológiai áttekintését célszerű azzal a gondolattal indítani, hogy Zsófiról a sa-

ját visszaemlékezéseiből összeállt képekben és hozzátartozói utalásaiban semmi olyant nem közöl az író, ami rendkívüli, a többi ember világától eleve élesen elkülönítő tulajdonságokat árulna el. Gyakran kiemelt, a felszínen is létező és rejtettebb jellemzője szépsége, büszkesége, ahogy kisfiáról szólva mondja, "fejes" mivolta. Ez a tartása az összeütközésekben felfokozódik, sorsa viselésében erőteljesen megnyilvánul. "Naphosszat robotoló", de módos parasztcsaládból származik, törekenysége ellenére neki is vérévé, mindennapjai részévé vált ez a munka. Más vonzódását jól jelzi férjének összehasonlítása Józsival: "A Józsi nem volt rossz fiu, de hát az ő Sándora után! Az ő ura, aki nádpálcát hordott a puha csizmaszárban, bálrendező volt, a vadászterület bérlője, s ez a Józsi, akiből tiz év múlva éppugy nem szednek ki egy okos szót, mint az apjából."¹ Zsófi apja is utal erre a tulajdonságra, már a kisfiu halála után: "Nem való teneked paraszt, az uradat is azért szeretted, mert vadászott meg ujságot olvasott, meg biciklizett."² Kurátor Zsófi alaptulajdonságai a regény többi szereplőjével, testvéreivel való összevetésben mutatkoznak meg igazán. Alkatában gyökerező vonásait, "tüzes" szikárságát" apjától örökölte, Mari huga éppen ellentétes alkatu, "lassu bociszemű lány volt, inkább az anyja gyereke, ..." ³. Zsófihoz hasonló vonásokat örökölt idősebbik huga, Ilus is, de ő könnyebben elegyedett a világgal, sorsa is alapvetően másként alakult.

A későbbiekben még hitelesebben igazolódik a Németh László-i lélekábrázolásnak az a sajátossága, hogy a főhőst árnyaltan, sokoldalú motivációval mutatja be, míg a többi szereplőt egy-egy jellegzetes vonással állítja elének. Ez a vonás az alkatból fakadó, vagy a társadalmi hovatartozásból ered többnyire. Például Mari nehézkes, tompa, paraszti volta, Kovácsné "nemzetes asszony" tartása, Kovács és Józsi fia jellegtelen alamusziséga, Kurátor keményebb, férfias jelleme, Zsófi anyjának tétova mozgása a falu viszonyaiban, az iskolaszolgáné pesti rátartiséga, Imrus semmirekellő léhasága. A középpontban álló tudat úgy is differenciálja a lélekábrázolást, hogy a különböző alakok hősnőhöz való kötődése, szerepük lelki folyamataiban újabb rétegeket épít jellemrajzukra. Kurátor Zsófi tudata formálódása szempontjából nem az alkati és származástól megszabott tulajdonságok lényegesekek, hanem olyan belső szálak, amelyek kívülről nem is érzékelhetők. Ezek lépnek elő dominánssá, és az előbbi vonásokat csak alapozásnak látjuk ebből a nézőpontból. /Ez a megoldás tulajdonképpen azonos a tér-idő elemek belső, tudati mozgatásával, ugyanaz az alkotói szándék áll mögötte./

Néhány példa arra, hogyan lépnek be a regény szereplői a hősnő belső világába, és miként vetitődik ki rájuk az ő látásmódja: Mari hugát fölénytel kezeli Zsófi, de a különköltözés után ő az összekötő szál a szülői házzal, életpótlékot nyújt a vele való beszélgetés lánykoráról, megismerkedéséről fér-

jével, tapasztalt asszonynak érezheti magát mellette. Huga naiv szerelmét a csendőrőrmester iránt a pletyka szitotta szerelmétől fütötten anyjáék ellen fordítja. A későbbi elmérgesedésben még nagyobb, gyilkos elégtétellel használja fel hugát eszközként. Ekkor már nem gondoskodó, hanem maró, bántó lekezeléssel bánik vele, bár "tisztá" pillanataiban szégyenkezik ezért magában. Az író aprólékosan motiválva, hitelesen tárja elénk az őrmester szerepét is, aki a biológikum mélyéből fakadó melegséget mozdított meg az özvegyben. Zsófi az önmagának sem bevallott szégyenkezés és a szóbeszéd hatására erősen torzított képet fest róla Kiszelánénak: "Elég egyszer abba a hólyagos szemébe nézni. A szemével különösen sok baja volt, a szemével meg a bajszával, amelyikből minden szál másfelé állt. ... akár a sün tüskéje, olyan durva is, pfuj, akár az állat. Igazi bérespofa. ... Szegény őrmester megsántult, a válla leesett, az álla megdagadt, a szemei kilógtak az üregükből. Zsófi borzalmas bosszút állt rajta azért a pillanattért, amelyben a kerítésre könyökölt, és egy kicsit megolvasztotta a szive körül a dért."⁴ Azért utaltunk erre a részletre, mert jól mutatja, miként leplezi le Zsófit saját előadása, milyen sokoldaluan képes Németh László egyetlen jelenetben kibontani hősnője lelki, tudati váltásait. /Az őrmesterről elmondottak szóltak önmagának, elégtételt velt venni vele a lefestetten, szólt a figyelő Kiszelánénak és rajta keresztül az egész falunak./

Anyósa, Kovácsné "méltó" társa Zsófinak a falu szűrője által közvetített dac-vetélkedésben. Hozzá büszkesége kapcsolja. Jól ismeri anyósát, de az elbeszélésekben még felnagyítja a "despota" tulajdonságokat, a falu is erre az összeecsapásra figyel leginkább, így Kurátor Zsófi az erős ellenfélhez mélt eszközökkel küzd. Ezt a villongást később látszólag háttérbe szorítja a családja ellen forduló sérelmek sora, de a nagymasszony természetű Kovácsné a történés foglalkoztatja Zsófi gondolatait, itt nagy elégtétel minden visszadobott sértés.

Az apjához gyengéd, szemérmes, a felszínen nem is érzékelhető szálak fűzik. Gyermekkorától érzi, tudja, hogy a kedvence, az emlékképek is ezt tanúsítják. Az öreg Kurátor érez rá a ritka találkozások ellenére a legtöbbre lánya legbenső rezdüléseiből, tekintetekből, félszavakból is értik egymást. Apja látogatásai még azokban a periódusokban is felszínre tudják hozni énje legmélyebb rétegeit, a rárakódott keménység alól, amikor véglegesnek tűnik kizáródása a világból. Igen lényegesek ezek a történés és a hősnő tudatállapotai fordulópontjain. A lakó odafohadása előtt: "Zsófi érezte, amint fölfelé száll benne a vér: az agya lüktetett, mintha egy másik szív verne a fejében, s a szemét befutotta a pára. Az apja sosem hivatkozott előttük apai szeretetére. Kislány korában ő volt a bece, de legfőleg, ha annyit mondott, "kis szolgám, ergye" vagy "majd az én kis szolgám idehozza". S most ez a "hiszen ugyis tudod", mint cimbalomverő szaladt

végig a lelkén, gyermekkorának édes titka: kimondatlan, szerelmes szeretetük vonaglott át a bőre alatt. A legszivesebben odaborult volna sirni az apja vállára. Szinte szaggatta az ajkait a szó: - Igaz, nem birom én ezt. Nem tudtam mire vállalkoztam, amikor ideköltöztem. Fiatal vagyok még én, hogy fekete kendőt huzzak a szemembe."5. Az ösztönös érzelmi feltörést azonban megakadályozza tudatának kontrollja, arra gondol, hogy apjának milyen saját tapasztalaton nyugvó véleménye van a könnyen kapható asszonyokról. Azonos hullámhosszon voltak ezidáig, de a felmerült gondolat megöli a folytatást, uralkodóvá lesz, elvadit. Ez a részlet jól igazolja, miként érzékelteti Németh László hősnője lelki és tudati változásait, azok mozgatóit. Sanyika halála utáni, utolsó találkozásukban visszatérnek kapcsolatuk momentumai. Ekkor villant fel utoljára meleg, emberközeli ösztönöket, érzéseket hősnőjében a szerző: "János-napokon a vitázó vendégsereg kiáltásával teli füstből ... ez a kedves fej intett feléje biztatón. A vénasszonyok minden siránkozásánál többet ér megtottsággal küzdő hangja, s a nagy bajusz, amely most még lejjebb szeretne konyulni az akadozó száj fölé. ... Zsófi ott ült vele szemben, kipirulva, az arca csupa tűz, ha egy pillanatra lehunyja a szemét, mindjárt kicsordulnak a könnyei."6. Rövid belső küzdelem után ekkor is találunk okot Zsófi gondolatai a váltásra. Az öreg Kurátor tehát igen fontos helyet foglal el Zsófi tudatvilágában, az ő életösztönre, lélekre, józan értelemre hivatkozó érveit a legnehezebb önmaga előtt is elfojtania.

Zsófi anyjának a tudatvilágban betöltött szerepe egészen más, mint apjáé. Kurátorné úgy él lánya számára, mint a többi siránkozó, megszokásból szánakozó, minden gyengeségre rácsapó falusi vénasszony. Egy szinten áll tehát velük, vasárnap délutánonként egyetlen szórakozása a hírközzvetítés. Érdekes megfigyelni, hogy tart lányától, érzi, erősebb nála, de korlátozott sunyisággal kémleli, miként reagál a valóban hallott vagy csapdaként állított hírekre: "Az anyja azonban tudta, hogy neki állnia kell szegény Zsófit, mint az esőt. Nem is igen volt vasárnap délutánra külön mulatsága, hát hallgatta. Ezen a vasárnapon különösen kifakadós hangulatban volt szegény. Pedig egész délelőtt virágos kedve volt, ... de most, hogy ideült a konyhapadra, ... nagyon elkeseredett. Az első szobából ki-kicsapó kacagás zavarta-e meg /milyen affektán tudott vinnyogni az Ilus/, vagy az anyja beárnyékolt arca bosszantotta fel, amely szinte odakinálta magát az ő zokszavának, mintha ő már holtáig csak siránkozhatna. ... Szája köré ravasz, félig mosolygó, félig bosszankodó ráncok szaladtak, végre is kifordult belőle a szó - ládd-e, pedig a népek azt beszélik, neked is vóna, aki kőne. ... Az öregasszony tettetett büntudattal rázta magát. ... Gonosz gyanu sunyított az öregasszony szája körül, s az el-alkapott tekintetében. ... Ebből persze egy szó sem volt igaz, ő maga találta ki ültő helyében, de látni akarta, mit szól hozzá a lánya."⁷ Zsófiban az anyja iránti szeretet helyén csupán némi belevésődött gyermeki tisztelet él. Tudatában a világide-

genséget, a kifelé sugárzó és befelé is romboló gyűlöletet erősíti Kurátorné "érdeklődése". Zsófi anyjáról kiderül, mennyire nem ismeri, csak féli lányát, a valós törődés helyett sunyi kíváncsisággal szemléli a "különös" teremtet. Amikor Zsófi utólagos kitöréseiben még torzítja is a sértéseket, természetesen visszavetítődnek anyjára. Éppen az növeli a sérelem nagyságát, hogy még "övéi" is bántják.

A lakónak fogadott iskolaszolgáné hozzátartozóinál is közelebb él a hősnőhöz. Zsófi eleve dacból fogadta be házába Kiszelánét, meghatározott szerepet szánt neki személyétől függetlenül: a falu szája által kikezdett /vagy annak vélt/ érnységének a világ elé kitett, kihívó bizonyítékát. A Kiszelánéval kialakult kapcsolat igen bonyolult. Németh László a mélylélektanig nyúló módszerekkel mutatja be, miként leplezi le önmagát és egymást ez a két gyűlölettel és egymásra utaltsággal is összefűzött asszony. Zsófi tudatállapotainak alakulása szempontjából az a leglényegesebb, hogy tanuként lépett életébe a lakó, így katalizátora minden cselekedetének, gondolatának. Önmagát mindig is figyeli, a maga elé állított tükörben összeálló képet még erősíti, deformálja a másik ember szemében, mondataiban látott, látni vélt változat. Ha úgy érzi, többet árult el gondolataiból a kelletténél, az átbeszélt éjszakák feltárulkozása tulzott volt, nem önmagára haragszik elsősorban, hanem Kiszelánéra tevődik át indulata. /Kiszeláné hasonlóképpen éli át a beszélgetéseket, utólag

gyakran megbánja vallomásait, gondoljunk csak arra, hány variációban festi le fiát hangulatától, szándékától függően./ A két asszony kapcsolatát a következő sorok jellemzik leginkább: "Igy monologizálták át egymás mellett néha a fél éjszakát. Zsófi vadul, az egész világot rázón, Kiszeláné öregasszonyosan, sopánkodva. ... az éjszakai kesergésekben az ő baba is ott botorkált a Zsófié mögött, mint régi drámák gyászoló királylánya mögött az öreg dajka siránkozása."⁸.

A regény minden szereplőjén mérhető az a hatás, amit a hősnő, a gyásza viselésének módja tett rájuk. Ennek a hatásnak az összetevőit meg sem tudják fogalmazni maguknak. Kiszeláné fia, Imrus is észreveszi Zsófit, másként képzelte el anyja feketébe burkolózó, özvegy háziasszonyát. Be nem vallotta Zsófi is reagál erre. A fiut Kiszeláné szégyenét is feladó, elkeseredett elbeszéléseiből először elvetemült kéjencnek, városi csibésznek ismeri meg. A fájdalmas elégtételtől kiszínezett kép a pesti iskolaszolga és fia erkölcstelen életéről, a büntanyáról erősen hat Zsófi élénk, de tárgyiszegény képzeletére: "Zsófi lánykorában eleget tapasztalt, ha egyebet nem, az apján meg az öccsén. ... Ezeknek a szeretkezéseknek azonban ismerte a helyét, szereplőit, körülményeit, míg Kiszeláné panaszaiból csak az Imrus sunyi képe villogott egész élesen felé; ... mindannak a rossznak, amit Kiszeláné mesélt, ő lett a génusza."⁹ Imrus nem férfias, "rókafejú" alakja beférkőzik Zsófi képzeletébe és tudatalattijába. /Gondoljunk

az álomra./ A cinkos, gátlástalan mosoly az őrmester keltette hatásra emlékeztet, de mégis más. Valami tilosra hivatkozik, a tudat által elnyomott fiatal test reakcióit ébreszti fel. A falu világától távoli, szabadabb hangot üt meg Imrus, onnan jött, ahol nem uralkodik az "Ezt ne tedd, jaj, mit szólnak"¹⁰. törvénye. Ez a megérzett és még tul is színezett szabadság mozdit meg ösztönöket és érzéseket a saját börtönébe zárt hősnőben. Valószínűtlen, álomszerű számára az egész, nem is tudatosodik igazán, olyan, mint a gyermek tilos játéka. /Néha rajtakapja magát, de önmaga előtti szégyenkezése sem tart sokáig./ Olyan kötődés ez, amiért nem tartozik felelősséggel senkinek, nem kezdhetik ki, hisz nem is tudnak róla. Ezért szabadítja fel rövid időre belső világát olyannyira, hogy kívülről képes szemlélni önmagát: "Egy pillanatra mint-ha ő is az Imrus gunyos vágásu szemén át nézte volna magát. ... Nevetségesnek érezte ezt a fekete varjut, föllázadt ellene, s meg akarta mutatni a mosolygó fiúnak, hogy nem olyan lelke közepéig feketeség ő, ahogy gondolja."¹¹. Azért lényeges ennek a jelenségnek a belépése Kurátor Zsófi tudatába, mert olyan ellenpontosításra ad lehetőséget, amellyel az író teljesebbé, hitelesebbé teheti a hősnőjében lejátszódó folyamatok bemutatását.

A rövid áttekintésben is igazolódott, hogy Németh László hősnője tudata szemszögéből láttatja elsősorban a regéény többi szereplőjét. Ez az ábrázolásmód nem csonkitja, egyszerűsíti,

hanem éppen mélyíti, a totalitáshoz segíti a művet. A Gyász alakjai tehát a hősnő tudata tükrében válnak fontossá, regényépítő tényezővé a befogadó számára is, Kurátor Zsófi minden tulajdonsága pedig úgy kapcsolódik be a lélekrajzba, ahogy sorsa, gyásza viselése azt felszínre dobja. A regény kohéziós erejét a hősnő tudatvilágának kibontása adja, annak pedig a gyász a meghatározója. Németh László nem a gyász fogalmának elvont kifejtését nyújtja, a szoborrá kristályosodott alak csak a mű végére emelkedik elénk. Ha követjük Kurátor Zsófi tudat- és lélekvilágának hiteles, sokszáлу kibontását, jól elkülöníthető fázisokat fedezhetünk fel, élő, lüktető mivoltában bomlik ki a folyamat.

Már a mű indításában a gyász hatása a domináns elem. Az elvesztett férj jelleme, értékrendi helye nem tartozik a regény szövetének fő szálai közé, a hősnő vesztesége nem ilyen szempontból bír jelentőséggel. /A regény történésének előrehaladásával ugyan összeáll egy kép Zsófi uráról, ez több átértékelődésen megy át, és csak a hősnő dacos büszkeségtől irányított viszonyításaihoz szükséges./ A Gyász kezdetében Németh László onnan indítja hősnője lélekrajzának feltárását, hogy Zsófi már csak elmosódott képekben emlékezik urára. Erőltetéssel sajtol ki töredékeket, de ha tudata nem tartana állandó ellenőrzést, mindennapjait nem kísérné az emlék. A külvilág elvárásaitól függetlenül önmaga előtt is szégyenkezik ezért: "Ha olykor rászakadt az emlékezés, kínos érzése

támadt, mintha megoldhatatlan feladat elé állították volna. Egész szeszélyesen törtek rá ezek a pillanatok: ... Ilyenkor egyszerre meghidegedett a szíve körül, a sajtár megállt a kezében, a gügyögés a torkára akadt, mintha nem is akkor érte volna őt a veszteség, hanem most vesztené el mindjárt valami pótolhatatlant, talán az emlékét annak a veszteségnek. ... az emlékezés pillanatai pedig mind ritkábban vették elő őt, mintha öntudatlanul is védekezett volna a velük járó szorongás ellen."¹² Az akarás még görcsösebbé válik, amikor a falu színe elé kell lépni. Ekkor kapcsolódik be a sajátos képmutatás, amely nem morális kategória itt, csupán a lélek védekezése és a gyermekkora óta ismert szokástól beivódott viselkedésmód. Így véli elérni a legalább a felszínen megnyugtató összhangot a külvilággal, és rövid életű belső harmóniájába így próbál kapaszkodni: "Köszöntésükben volt valami szokatlan: Zsófi ismerte ezt a hangot, azelőtt ő is ilyen idegenkedő tisztelettel tudással huzódott a sorssujtottaktól. ... lelkiismeretfurdalást érzett, hogy nem találta meg magában azt a nagy fájdalmat, amelynek az ácsorgó emberek idegenkedő csodálata szólt. Összeszedte a gondolatait, hogy a maga szomorú özvegyi sorsára gondoljon: 'meg se száradt a menyasszonyi csokra, s már feketébe öltözött, huszonkét éves, s már itt áll a világban, mint a kisujja', addig gondolkozott ezen, amíg a gondolkozásba belefáradt."¹³ Németh László tovább is építi ennek a lelki-tudati mechanizmusnak a rajzát, bemutatja a hősnőjében kialakult sajátos ambivalen-

ciát: "A rokon asszonyok, akik időnként el-elfogták, egész kerekén megkérdezték, no, megvigasztalódtál már kicsit Zsó-fink? ... Zsófi tudta, hogy két hónap alatt nem illik kicsit sem megvigasztalódni, s azon volt, hogy éppolyan fejhangon feleljen, mint ők - ... eleinte bántotta valami, amíg ezeket a vigasztalhatatlan szavakat mondta ... de ahogy ez a magabusítás egyre nagyobb fáradságába került, hozzászokott viselkedése és érzései közt ehhez a kis hazugsághoz, megtanult érzés nélkül válaszolni..."¹⁴. A fiatalság, a biológikum moccanásait is több változatban mutatja be az író: az őrmester felbukkanása, a "masinázás" fűtője, a templombéli másodtanító, Imrus más-más, mégis azonos forrásból fakadó reagálást hoznak felszínre. A hősnő későbbi sorsa, a külvilág jelenségeire válaszoló reakciói ábrázolása szempontjából rendkívül fontos a lélekrajz mű eleji pontos alapozása. Itt az eredője a világtól való teljes elvadulásnak. Az ehhez vezető ut meghatározó állomása a különköltözés és az azt előkészítő állapot. Az addigi, belső védekezés szülte képmutatást, sajátos megalkuvást, megélt kettősséget hiteles motivációval lendíti tovább Németh László a dachoz, a büszkeséghez. Anyósának a második, családon belüli házasság körüli mesterkedése után haragja azok ellen fordul, akikben lehetetlen helyzete okozóit látja. Az öreg Kovácsné megalázta, Ilus huga pedig a jegyzőné pozíciójából lenézhetné majd. Ilus jövődő sorsa az ő szerencsétlenségének ellenkezője, a hazaköltözés újabb külső és - ami sokkal fontosabb - belső konfliktusokhoz vezetne, nem járható ut tehát Kurátor Zsófi

számára. Anyósa hirbe hozta, a falu a szájára vette, ennek tudatosulása után nem képes már arra, hogy énjének két részét összebékítse. Ezidáig az volt a fő törekvése, hogy a külvilággal szemben védve legyen, "hogymint fiatal özvegyet" meg ne ítéljék. Az író folyamatában adja vissza a lélek belső küzdelmét, annak összetettségét. A belső konfliktus két pólusa, a felejtés és szégyene, valamint a külvilág elvárásához igazodni próbáló én kompromisszummal sem egyeztethető össze azután, hogy kikezdte a falu. Kurátor Zsófi állandó önanalizist, önkontrollt végez, a külvilág abból a szempontból érdekli, hogy ő róla, az ő problémájáról hogyan vélekedik. Így a két pólus összeütközéséből feszültség, a világ ellen forduló, kapkodó, tárgyát kereső dac fakad: "Zsófi azonban úgy gondolt erre a házra, mintegy fellegrárra, ahonét az anyósa és a hugát lenézheti. S csak az alkalmat várta a rohamra."¹⁵ Az énközpontuság olyan erős, hogy minden környezetéből érkező jelzést felnagyít, magára vonatkoztat. Németh László hősnőjét a sorsa tette individualistává /természetesen ez az alkatból is ered/, és ennek olyan sajátos formája alakul ki benne, amely a környezetétől való függőségi helyzetben tartja, csak a mű végén válik ki abból, emelkedik más dimenzióba.

Kurátor Zsófi már az első, saját házában töltött éjszakán érzí, hogy magának ártót tett, hogy ez az igazi özvegység, magány: "Mégse lett volna szabad ideköltöznie, minek neki ez a

ház, ő ugysem marad itten. Az ablak alatt totyogó csizmák neszétől félt-e, vagy valami más, messzebből jövő nesz-től?"¹⁶. Odáig jut, hogy időleges belső békéjéhez, helyzetének átmeneti elfogadásához akkor is a külvilág várható reagálásából származó gondolatait kell segítségül hívnia, ha egyedül van. Egyik énje hazudik a másiknak: "Innen már el nem szabadul, ha csak férjhez nem megy. Az ura halála óta először gondolt férjhez menésre. De erről rögtön eszébe jutott, amit az anyósa mondott. A szabadság kellett neki, azért nem volt maradása. És ha ugy is van? De nincs ugy, feleselt a büszkesége. Dehogysis tudná ő az urát elfelejteni. Nem olyan ura volt neki, hogy azt csak ugy elfelejthesse. Ennek a csöpp-ségnek se mondhatta senki, hogy ilyen vagy olyan anyja volt. És sokáig elnézte a szuszogó gyereket, ..." ¹⁷. Ezután nincs vége többé a lelkében zajló folyamatok körbejárásának. Egészen pontosan fogalmazva, a hősnő csigavonalban haladó pályán egyre beljebb szorul, mind távolabb a környezettől. Tehát nem olyan körforgásról beszélhetünk, amelynek nincs eleje és vége, és mindig ugyanazt az utat járja. Kurátor Zsófi az átélt kettősségben, belső küzdelemben hol az egyik, hol a másik oldalra mozdul, de az irány világosan kirajzolódik. A belső hangra figyelő énje egyre inkább háttérbe kerül, a lehetőségek közül a világból kirekesztő és önnön büszkeségébe burkoló utat választja. A választást önkontroll követi minden esetben, de elnyomja a lázadó moccanásokat. A különlözés után sem vallja be senkinek a magány szorongatását, a

kisérőjéül szegődött dac nem engedi azt többé. Most már mondanója szándékát, irányát tudva "szól ki" a világba, eddig elkerülni igyekezett a kíváncsi kérdéseket, az újabb fázisban elébük megy: "Amióta nem vagyok a más keze-lába, kicsit könnyebben. Akár senkit se lássak, ha ez a kis csöppség velem lehet. - Ez az "akár senkit se lássak" persze az öreg Kovácsnének szólt, hadd kenjék az orra alá." ¹⁸. A dactól keményedő büszkeség olyan mértékben uralkodik el a hősnőn, hogy őszinte önmagára és kisfiára is egyre ritkábban figyel. Igen gyakran csak anyasága tudatának erőltetett mozgósításával képes törődni Sanyikával. Kisfia a falu elé kitett eszköz, ürügy életmódja büszke igazolására, az anyósával való dacolásra. Azzal próbálja megnyugtatni magát, hogy fiának mindene meglesz, olyan ruhája, mint a "jegyző-Lajcsikának", de nem tud közös nyelvet találni vele. Ha vádolja magát, amiért elhanyagolja a kicsit, akkor szélsőségesen vált: "Egy idő óta mindent megtett a fiáért. 'Ő az én mindenem; én már csak ő érte élek', mondogatta magában; így üzte el magától a kellemetlen gondolatokat s a nappali álmok kísértését." ¹⁹. Erőlteti a játékot, de a kudarc végletesen elkeseríti, tehetetlenségéből düh fakad, majd magábaroskadás és gyengédség. Németh László különösen érzékletesen adja vissza ezt az összetett folyamatot abban a jelenetben, amelyben Zsófi kicsüfolja Sanyika előtt a szomszéd Irmus nyomorékságát. A kisfiu szemszögéből is felvillantja anyja viselkedését, a riadt értetlenséget és a gyermeki ráérzést. Az a mikrovilág, amelyben

a hősnő Sanyikával és Kiszelánéval él - éppen zárt és minden rezdülést felerősítő volta miatt - jól mutatja önmagához és a világhoz fűződő kapcsolatait, reagálásait. A kisfiu betegsége, halála nem tetőpontja a regény belső kompozíciójának, Kurátor Zsófi lelki-tudati folyamatai alakulásának. Ez csupán következménye annak a sornak, amely a lakó befogadásával visszafordíthatatlanná vált.

Amint a lélekrajz eddigi áttekintéséből is láthattuk, a hősnőnek lassan nem marad egyebe, mint sértésre éber büszkesége. Ezzel önmagának is árt, és a kirekesztettségbe magával rántja a még teljesen tőle függő, rászoruló kisfiát. Olyan büszkeség formálódik Zsófi lelkében, amely minden külső hangra figyelő és belsőt elfojtó valóságérzékeléssel jár együtt. Az iskolaszolgáné lakóul fogadásához anyja pletykaközvetítése adta meg az első lökést, de a hősnő önmagát hajszolta bele a gondolatba. A Kiszeláné szemle-látogatása után következő - a Németh László-i lélekábrázolásban mindig is nagy szerepet kapó - belső monológ leleplezi ezt a sajátos láncolatot: "De hogy meri azt az ő bánatával összehasonlítani. Mit gondol ez, hogy ő majd összeül vele, s az álmaikat mesélik egymásnak. 'Éjjel álmomban szegény megboldogult uram ...' Mit csinálnak ezek őbelőle? Összezárták egy ilyen koporsóbavalóval. Ő be nem engedi ide ezt a vénasszonyt. ... Még ma odaüzen: sajnálja, meggondolta ... Eszébe jutott az őrmester meg Kiszeláné dicsérete, hogy őneki milyen van,

mennyire tudta tartani magát, s egyszerre elment a kedve a levélírástól. Csak az ingerültség sistergett tovább benne."²⁰. Ami ellen tiltakozik legbenső énje, előremutatást jelent későbbi sorsára, amikor egyetlen sérelemlevezetési lehetősége a Kiszelánéval való éjszakai sustorgás. "Mit csinálnak ezek" - mondja, pedig a már szinte öntörvényűen haladó, romboló büszkesége zárta még szűkebb világba. A két énje közötti összeütközésből felcsapó ingerültséget a külvilágra vetíti, már csak a kevélységben talál kapaszkodást: "... most odakenheti az anyjának: látod, ezt te csináltad. - Én örülök is neki - zendített rá orvszelidséggel ... mégis van aki számon tartsa, ki jár be hozzám éjszaka, ki sem. ... Ennek olyan kíváncsi orra van, hogy még az árnyékomat is kivallatja."²¹. Pontosan tudja tehát, mire vállalkozik, csak az képes elfojtani a belső hangot, ha vállalt szenvedését, kinzátását vádként mutathatja fel a falunak: "Minél kibírhatatlanabb lesz a pesti asszony, annál jobban szégyellhetik magukat, akik a nyakára hozták."²². Az állandó szemtanu előtt felfokozódik ennek lehetősége, és Kurátor Zsófi fokozatosan kiönti a világ elleni haragját Kiszelánénak. A torzképek formálódására igen jó példa Ilus huga lakodalma, ahol eleve kirekesztétként, külső szemlélőként van jelen, és már előre fogalmazza a lakónak szánt keserű elégtétellel teli mondatokat. Egy ideig ez az egyetlen narkotikum életére, de a lélek nem tűri az állandó erőszakot. Zsófi belefárad az átkozódásba. A váltás pszichikailag teljesen indokolt, kidolgozott a regény-

ben. Más menekülést keres sorsa tudata elől, ekkor indulnak az álomélet képei. Sajátos, titkos életéért is szégyenkezik maga előtt, de éppugy nem tud igazán erőt venni magán, mint a kifelé irányuló indulatos, torz kitörései idején. A beburkolózott biológium és lélek belső, fájdalmas lázadása zajlik a besötétített szoba fülledtségében. Ebbe az álomjátékba kezdetben kisfiát is bevonja Zsófi, de a gyerek természetesen itt sem tud partner lenni. Anyja a magára erőszakolt magánytól deformált tudatával azt a ritkán bevallott hibát követi el, hogy felnőttnek tekinti kisfiát. Sanyika úgy figyel az apjáról szóló történetekre, mint a mesére, de becsapják gyermeki várakozását: "Sanyi egy ideig szívesen hallgatta ezt a mesét, de aztán kifáradt, lakuszott az anyja öléből, s visszaélve anyja lágyabb hangulatával, befőtött követelt. Zsófi magára maradt a felidézett hangulatával, s ha tovább akarta reszkettetni a lelkében az előbbi szomorúság jó érzést, magának kellett tovább mesélnie."²³ Ebben a folyamatban a hősnő már képtelen kiegyensúlyozottan élni, egyáltalán következetesen gondolkodni, a roncsolt tudat - hiába emeli a büszkeség - szélsőségesen kapkod. Amikor bekövetkezik a magára eszmélés az álomképek idézgetése után, végletesen vált. A kisfia elhanyagolása miatt érzett szégyen is rosszat szül, görcsösen erőltetett törődésében nincs összhangban a gyerekekkel. Kiszeláné jelenlétében még elkeseredettebbé válik a küzdelem, Zsófi nem Sanyikára figyel, hanem arra, miként kíséri a lakó éber tekintettel cselekedeteit.

Tudatában "Kiszeláné kém maradt, akit a falu állított ide, hogy ellenőrizze, hogy bánt a gyerekekkel; s ha Kiszeláné ott volt sose tudta mit csináljon."²⁴ Hogy tehetetlenségében mennyire igazságtalan, kegyetlen Kurátor Zsófi önmagával és a külvilággal, azt nagyon jól érzékelteti az író a szomszéd Irmussal lejátszódó jelenetben. Itt a belső feszültség kifelé üt, odáig jut Zsófi, hogy a kis nyomorék lányra mond átkot, amiért áthozta a haldokló kisfiunak az együtt készített bábút. /Ez a jelenet motivációjában is rokon azzal a korábbival, amelyben sajátos féltékenységében kicsufolta fia előtt a pupos lányt./

A kisfiu betegsége is egy olyan színpadon zajlik, amelynek állandó belépő szereplője Kiszeláné, és Zsófinak a sarokba szorítottság szerepe jut. Németh László egy nagyon szép, mélyről feltörő belső monológban pergetteti vissza hősnője önkontrolljával ezeket a képeket. Itt a világmindenség ellen szól a kifakadás, a ránehezedett sorscsapások alól fakad fel a felismerés, amelyben különösen élesen, jóslatszerűen világosodik meg a hősnő élete. Egyedül ül kisfia mellett, a betegség stagnál, mindenki magára hagyta. Most terhes számára az egyedüllét, nem oszthatja meg pihenésül figyelmét, belesüllyed az önmarcangolásba. Ebben a lélekrajzban is finoman előkészített csomópontban a mű egésze szempontjából meghatározó gondolatok pattannak ki. Kurátor Zsófi fölébe emelkedik környezetének, mindannak, ami körülötte történik.

Ezután a részlet után zajlanak tovább az események, de a befogadó is minduntalan visszatér az érzelmi-tudati összegzés jóslatához: "Ő már megjárta egyszer. A gyerekek kifordult a kezéből a kanál s ő szidta, ütötte. Nem volt szeme, nem volt esze, nem látta, hogy beteg. S amikor a szomszédból ölben hozták haza, másnap felzavarta, csakhogy a Kiszelánéval truccoljon. Miben bizott ő annyira? A jóistenben, aki, huszéves volt, s már elvette az urát? Idezárta őt a Kiszeláné tömlöcébe? Hát nem látja, hogy az Isten őneki ellensége, az egyiknek mindent ad, a másiktól mindent elvesz, így olvasta a Kurátor nagymama is, szegény a Bibliából. ... Ő már nem adja oda a szivét a reménységnek. Ő nem várhat könyörületet az Istentől. S ettől a gondolattól úgy megkeményedett a lelke, hogy abban már valami gyönyörűség is volt. Ült ott, mint aki kiáll a felhők alá, s azt mondja: rajta, csapj agyon, Uramisten."²⁵.

Kisfia betegségének súlyosbodását, haldoklását, a temetés szertartását úgy éli át Zsófi, mintha színpadon mozogna, külső erő irányítaná: "... odaszögezték őt az ágy mellé arra a két-három lépésnyi szabad térre, színpadjára ennek a gyászos látványosságnak, amelyet ő és Sanyika játszanak majd el, egyre idegenebb lett önmaga is önmagának."²⁶. Az igazi fájdalomnak, lelkiismereti marcangolásnak minden stációján átesett már, a kötelező színrelépés pillanataiban nem képes ismét felszínre hozni ezek megnyilvánulásait.

A hősnőben tudatosul önnön érzelmi üressége, őszintén meg is döbben ettől Sanyika ravatalánál, de a fájdalmára kíváncsi, azt végsőkéig kipróbálni akaró tömeg előtt ismét előtérbe kerül a dac, a büszkeség: "Vad, haragos dac öntötte el: azért sem dobom magam földhöz. Hiába lestek, nem vágom el magam. Könny nélkül, keményen lépett a koporsóhoz, mint egy királyné, akire országnagyok figyelnek."²⁷ A hősnő lelki-tudati folyamatai már nem ott tartanak ekkor, hogy csak külső hatásra is képes legyen váltani, aki csupán ilyen reakciónak látja a sirnál való kitörést, felületesen, tévesen értelmezi a művet. Hall ugyan várakozó megjegyzést, de az önmagába tekintés rémiti meg. A dactól hosszan kitartott egyéniség már kialakult belső törvényeinek megfelelő merevségből ez rántja ki. Nem a falu szokásos várakozásának felel meg ebben a kitörésben, annál élesebb, többet eláruló volt kiáltása. Meg is döbben a kíváncsi tömeg, bele is borzong a nem "szertartáshoz méretezett" felkiáltásba. Kurátor Zsófi ezzel a feltöréssel nemcsak a külső, hanem a belső szorításból is szabadul egy időre. Németh László ennek a jelenetnek a leírásában olyan gondolatokat fogalmaz meg, amelyek önvallomásként hatnak. A Gyász egyetlen részletében sem találunk ennyire "kiszóló" jellegű mondatokat, ahol tettenérhető, hogy az író tulmutat közvetlen tárgyán. " - S ő mint egy megijedt beteg gyermek engedi át dacos lelkét a felé nyuló embereknek, s a lélekkoncoló részvétnek, mely szétoldja egyéniségét, de fölold az egyéniség kinjai alól

is."²⁸. - Az utolsó két tagmondatból érezzük leginkább a lényeg megfogalmazását, az író vallomását, a hősnő tudatállapota szempontjából is legfontosabb információt. Kurátor Zsófi kitörése elborzaszt, de elégtétel is a környezet számára, a szoborhoz ismét közelíteni lehet, faggatni lehet titkait.

Rá is törnek a sztereotip kérdések, de tartalmuk most más, mint ura halála után volt. A látogató asszonyok Zsófi visszanyert szabadságára hivatkoznak, új élet kezdését emlegetik, hogy provokálásukra talán elárulja magát. A hirharang, rosszindulatát hizelgésbe burkoló Pordánné vezet a faggató kérdésekben, az ő támadó optimizmusát kell Zsófinak keserűen le-torkollnia. Itt is mindenki a maga szerepe szerint kérdez és válaszol, de a hősnő válaszában több van a "kötelező"-nél, belső izzása egyre erősebb. Mélyről jövő felháborodással mondja: "Ilyet mondani, hogy visszaadta az Isten a szabadságomat. Ne adja vissza így az Isten senki szabadságát."²⁹. Kiszelánéval ismét monologizálnak, Zsófi őszintén faggatja magát a másik ember jelenlétében arról, hogy oka volt-e fia halálának. Az iskolaszolgáné érdeke azt kívánja ekkor, hogy kedves legyen, remek diplomáciával kísérgeti Zsófit a temetőbe. A hősnő nem is figyel az egyébként álnokul, elégtétellel hizelgő megnyugtatóra. Előre kivéd, elutasít minden célozgatást, férjajánlást, de Németh László sokkal finomabban motivál annál, hogy a kisfiu halála után azonnal elvágjon minden élethez kötő szálát, moccanást. A befogadó is érzi

viszont, hogy Kurátor Zsófi már nem a falu, hanem elsősorban önmaga rabja, a felmerülő lehetőségekre előre tudjuk a választ. A változás, a befelé fordulás külsején is tükröződik: "Nagyon meggyult a gyerek halála óta, sápadt arca mögött száraz láng lobogott; csupa ^{2.}fehérség, ^{4.}feketeség és tűz lett az az asszony. A torka állandóan rekedt volt, mielőtt megszólalt, mintha valami sűrű ködön kellett volna áttörni a hangnak: "egy nagy felhőn fölhatolni, amíg az ajkakra ért."^{30.} Ebben a folyamatban a legnagyobb próbatétel Imrussal való találkozása, az álomképek után az életben is. /Az író egyébként ügyel arra, hogy már előzetesen jelezze Imrus értékrendbeli "méltatlan" voltát erre a szerepre, de azt is, hogy a hősnő szempontjából ennek nincs jelentősége./ A temetőbe vezető uton Imrus szinte "bebiciklizik" Zsófi reménykedő-szegyenkező-vádló, vele elfoglalt gondolataiba, belső monológjába. A rövid feloldódás után hatalmas önfegyelemmel fordul vissza az ő világába, tér be a temetőbe. A vendéglős felbukkanása éppen e jelenet után következik, így nem is várunk tőle a hősnőt kimozdító eredményt. Zsófi azonnal elfojtja futó, kellemes benyomását. A találkozás megrendezett volta, Ilus és a jegyzőférj jelenléte még csak jobban elvadiítja. Az a benyomásunk alakul ki, hogy Németh László a lehetőségek felvillantásával, azok nehezebb vagy könnyebb leküzdésével csak hitelesebbé teszi a világból való teljes kirekesztődést. Kurátor Zsófinak nem marad egyebe, mint még mindig kifelé szikrázó büszkesége. /A falu sem figyel már rá, gyásza nem

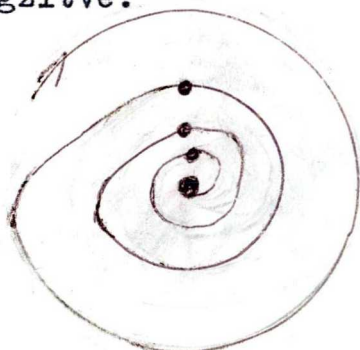
foglalkoztat senkit úgy, mint korábban, csak fura jelenségeként tartják számon./ Kiszeláné csőszködésére sincs többé szüksége. A regény befejező oldalain a hősnő világ elleni, utolsó, indulatos kitöréseit találjuk. Még egyszer visszapergetve hozzátartozói szemébe vágja vádként a sorsát, pusztító, mindenkit elűző gyűlölettel izzanak mondatai: "Ő is jót akart, én is jót akartam, édesapámék is jót akartak, a kocsmáros is jót akart. Hát nekem nem kell senki jóakarata. Engem idejuttatott a sok jóakarata, most már hozzám ne legyen senki jóakarata, mert szembeköpöm. ... Hát énvelem ki volt igazságos. Az Isten? Maguk? Ideraktak, ebbe a halottasházba, élve kiterítették. Nyakamra ültették ezt a vénasszonyt, hogy minden mozdulatomat kikémleljék. ... S most, hogy megevett a penész meg a fájdalom, olyan vagyok, mint a bomló dög, kidobnának a faluból, hogy ne kelljen hallgatniok a szenvedéseim."³¹ A meg nem nyugvó, világ- és önpusztító büszkeség lélektanának fontos összetevőjét villantja fel az író abban a részletben, amelyben Zsófi anyja a falu bolondjával, Móri Zsuzsival való barátságáról beszél. Önnön megalázott helyzetét, a falu értékrendjében való lecsuszását úgy viseli, hogy minél mélyebbre süllyed, annál magasabbra emeli fejét: "Hadd lássák a temetőlátogatók, ... hogy őneki csakugyan a Móri Zsuzsi a barátnéja. Első lány volt a faluban, Kurátor lány, Kovács Sándorné, s még néhány hónapja is a messzi faluból jött érte egy jómódu vendéglős, de ő a temetőt választotta, a halottjait, s inkább a Móri Zsuzsival tölti a napot, mint

velük, ..."³². Az önpusztító büszkeség lehánt minden emberközelit a hősnőről, és szoborba mereviti alakját. A mű végén már csupán ennyit látunk belőle: "S a fehér kő úgy állt ott a siron, mint egy megmerevedett emberi alak. Mintha ő maga állt volna ott, s őrizné kővé váltan a halott gyereket."³³.

A Németh László regényében kibontott lélekrajz áttekintését az értelmezés igényével összefoglalva rögzíteni kell, hogy a lélekábrázolási mód is a tömörítést, a sűrítést segíti. Az író oly módon biztosítja ezt, hogy egyes helyeken csomópontokban gyűjti össze az addigi, sokoldalú motivációval feltárt lelki-tudati folyamatot. Ez a megoldás teljes összhangban van az idő- és térkezeléssel, a kompozícióval, a végső alkotói értékrend kialakításával. Az említett gyűjtőpontokban előkészített momentumok kerülnek felszínre. Ilyen például a külön házba vonulást követő éjszakai belső monológ, a beszélgetés az őrmesterrel, apja látogatásának hatása Kiszelné odafohadása előtt, a sorsára eszmélés kisfia betegágyánál, az egyéniség megroppanása a sirnál, az Imrussal való találkozást megelőző belső küzdelem, végül pedig a világból teljesen kizáró átok. Ezek közül is kiemelhetők a legfontosabb állomások: a különköltözés, Kiszelné befogadása, a kisfia halála utáni "szabadság", amely már teljes belső üresség, önmagában létező, immár öntörvényű büszkeség. A mű egésze értelmezése szempontjából nagyon lényeges, hogy belássuk:

nem állókép a középpontban álló tudat, jellem, hanem folyamatában bomlanak ki előttünk állapotváltozásai. Ha összekapcsoljuk az említett csomópontokat, ahogy már utaltunk rá korábban, befelé haladó, csigavonalu pályát kapunk.

Vázlatos ábrán rögzítve:

Állóképpé, szoborrá merevedik a mű végére a középpontba helyezett hősnő, de a szoborrá válás történések, belső küzdelmek, lelki váltások új és új lendületét zárja magába. Sőtér István regénytípológiára vonatkozó megállapításának egy részlete illik erre a megoldásra: "Mindezt úgy mondhatnók, hogy a statikus helyzetek regénye magába zárja a történések, az események dialektikáját - ... a statikus regény jellege viszont zárt, miként a köré, mely arra vár, hogy ősi és elvont formája valamivel beteljesedjék."³⁴ /A kör formáról mondottakat a Gyász-ról szólva az ábrázolt módon látjuk helytállónak./ Sőtér nem a Gyász értelmezéséhez, elhelyezéséhez fűzi kitételét, a későbbiekben ezt még tovább kell gondolni. Most az a feladatunk, hogy pontosítsuk a lélekábrázolás elemzéséből levont értelmezést, értékelést. A folyamatok, az alkat biológiai mélységig hatoló ábrázolása, a biologikum, a pszichikum, az erköl-

csiség, a társadalmiság és az örök emberi egymást hitelesítő, összhangban levő ábrázolása a XIX. századi, mégpedig a tolsztoji lélekanalizist idézi fel bennünk.

Itt nem célunk annak a rokonságnak, hatásnak a részletes taglalása, amely Németh Lászlót Tolsztojhoz fűzte, a tárgyat csak néhány vonatkozásban kapcsoljuk ide az érintés szintjén. Minden más, nagyobb lélegzetű kifejtés túllépi a dolgot lehetőségeit és felölelt témáját. /A Tolsztoj-hatásnak, Németh László és Tolsztoj rokonságának az utóbbi időszakban olyan jelentős és minden számbavehető szempontra kiterjedő szakirodalma jelenik meg, illetve van előkészületben, hogy már csak ezért sem lenne indokolt és célravezető a kérdés taglalása ebben a dolgozatban. - Cs. Varga István kutatásaira gondolunk elsősorban./ Így is vállalni kell bizonyos szempontból a tudománytalan megfogalmazás kockázatát, de a Németh László-mű lélekábrázolásának értelmező, értékelő összegzése csonka lenne a rokonság érintése nélkül. Ezzel a felvetéssel már ki is mondtuk Sőtér István tanulmányának találó címét: Inasság vagy rokonság?. Sőtér jelzi a magyarországi Tolsztoj-irodalom, egyáltalán érdeklődés stádiumait, idézzük az egyik legfontosabb tényezőt kiemelő megállapítását: "A magyarországi Tolsztoj-recepció körén belül Németh László első találkozása Tolsztojjal viszonylag kedvező időszakra, első ifjúságának esztendeire esik, amikor a felületes és szenzációt kereső hirlapi divat elmúltával az igényes

irodalomkritika Tolsztoj irói életművéhez kezd fordulni.

Mindaz, amit Németh László Tolsztojnak köszönhet, ennek az első találkozásnak következménye."³⁵ Sőtér a rokonság, hatás, inasság kérdésének megközelítését igen szerencsésen veti fel, ezzel irányt is mutat a kutatásnak, megszorítása feleslegessé tesz bizonyos vizsgálódást, de elfogadtat nem filológiai igényvel és precizitással fellépő összevetést is:

"De az is bizonyos, hogy segítséget, inspirációt nyerhet valaki olyan írótól, akitől szövegileg kimutatható hatást mégsem fogad el. Segítség az is, ha valakit a maga céljaihoz, igényeihez ragaszkodásban erősít meg másvalaki példája. ... Bizonyos, hogy legbensőbb, legtartósabb vonzalma az, mely Tolsztojhoz fűzi. ... Németh László szemében Tolsztoj módszere - melyben a Karenina Anna fordítása közben elmélyednie rendkívüli alkalma adódott - visszamenőleg is az ő eljárását igazolta, az emberalakok 'biológiai kinövesztésében!'"³⁶.

A Gyász értelmezésében leginkább a visszamenőleg igazoló, megerősítő szerepre hivatkozó megállapítást célszerű figyelembe venni. A mű keletkezése idejére még csak az ismerkedés fázisa jellemző a csodált és tudós alázattal megközelített előddel. A gyász lélektanának végigvezetése, a hősnő állapotainak teljességükben való feltárása mégis a tolsztoji módszerrel mutat rokonságot. Kurátor Zsófi felejtése férje halála után, a külvilág elvárásához való igazodás vágya, a belső feszültség énje két része között, önmaga állandó megfigyelése, önkontrollja az Életrajzi trilógia Gyermek-

kör-ának Nyikolenkájára emlékeztet. Tolsztoj Nyikolenkája anyja halála után hasonló módon próbálja összeegyeztetni két énjét, mint Zsófi tette. A kisfiu küzd az őt mindig kísérő és gyötrő ellentmondással, de sikertelenül. Minduntalan visszazuhan a kiindulási pontra, kezdheti előlről a küzdést, a körforgás nem áll meg. Az említett részleten kívül Nyikolenka minden megnyilvánulásában, környezetével való találkozásában megfigyelhető ez a jelenség. Annyira csak magára figyel, viselkedését és annak hatását ellenőrzi, hogy a külvilág akkorára zsugorodik a művilágban, amennyit az ő szemszöge láttatni enged. A kettősségből kimozduló, majd abba visszaeső lelki folyamatait dialektikus voltukban adja vissza Tolsztoj. Kurátor Zsófi belső élete ennél összetettebb, itt a körforgás nem vég nélkül fut. Amint láttuk, a megélt ambivalenciát a mű végére /Sanyika halála után/ háttérbe szorítja a belőle fakadó büszkeség, ez lesz a domináns, és végérvényesen pontot tesz a kör végére. A Gyász lélekanalizisét tehát a Tolsztojéhoz hasonló árnyaltság, hitelesség jellemzi. Az Anna Kareniná-ban úgy bomlik ki az egyes figurák, különösen pedig a központi alak rajza, hogy minden rezdülésük, gesztusuk bevilágít lényük mélységeibe. Ez a törekvés vezette a Gyász íróját is, későbbi "epikusabb" regényeiben pedig még teljesebben kibontakozik a lélekrajz totalitása. A jelentős különbség természetesen ezekben az alkotásokban is érzékelhető, erre még kitér a dolgozat a záró fejezetben.

Nem volt szándékunk a tudományos összevetés, csupán a rokonság jelzése, hogy ezzel is alátámasszuk a Németh László-i lélekábrázolásnak már a korai műben megmutatkozó gazdagságát, "XIX. századi igényességét". Célkitűzésünk megengedi tehát, hogy a gondolatmenet zárásául idézzük Németh László szép vallomását /ide valóban ez a jelző illik/. A Tolsztoj inasaként című tanulmányában írja a következőket: "Már mint öregedő író majdnem két évet töltöttem Tolsztoj szolgálatában. ... Tolsztojt természetesen eddig is ismertem. A Háború és béke, a Feltámadás, de főként az Anna Karenina nagy hatással volt ifjúságomra, gyermekeim - némi tulzással ezt is mondhatom - Levint tekinthetik eszmei apjuknak. Mintegy huszonöt éve a Karenina Anná-n tanultam oroszul... . Az Életrajzi trilógiát gyermekeimmel olvastam, Vásárhelyen a lélektan órákon pedig tankönyvként forgattuk. ... Ilyen ismeretet inasok szereznek gazdáikról, akik tudják, melyik oldalukon alusznak, s hol vet ráncot a kabátjuk."³⁷.

Németh László regényében egy fiatal falusi özvegy hitelesen végigvezetett lélekanalízisét látjuk, olyan folyamatot, amelynek végén a gyász, a büszkeség tudatának szobra emelkedik elénk. A befogadó is követ minden stációt, gazdagon motiválva tárul eléje, miként szorul ki az emberek közül, miként válik a gyász jelképévé Kurátor Zsófi, aki még korai megözvegyülését követően is szoros kapcsolatban volt az élettel, és kívülről nézve számos lehetősége adódott a feloldó-

dásra. Az imént is váltakozva és egymás mellett is éltünk a gyász és a büszkeség fogalmának felvételével. A megfogalmazás úgy pontosítható, hogy a büszkeség és annak különböző foku megnyilvánulási formái a mozgatói a hősnő gyásza alakulásának. Az eddigi elemzés azt is igazolta, hogy a gyász a kiindulópont, az alap, a magában, öntörvényűen is működő büszkeség pedig a záró momentum. A lélekanalízis alapossága bizonyításában Tolsztoj nevét említhettük, az "egy márványtömbből faragott szobor" körvonalainak egyre erősebb kirajzolódása pedig az ógörög példát, Szophoklészre idézi. A Gyász megformálásában találkozott tehát a két meghatározó vonzalom, illetve tájékozódás tükröződése, és egymást erősítette az ábrázolás hitelességének megvalósításában. Szophoklészről és hatásáról a következő vallomással is felérő sorokat fogalmazta meg Németh László Az író és modelljei-ben: "Ami felé a Gyász írása közben törtem: az, mindenki láthatja, egy szobor: a temetőjáró parasztasszony szobra, körvonalai, ahogy a sirjánál láttam; belsejében azonban a magam lélekbevalazó büszkeségét, zordabb szépség-ideálját, a civilizációnk küszöbe alá húzó archaikum vágyát örökitettem meg."³⁸. /A geneziszről szóló fejezetben részletesen taglaltuk a görög hatást, a dolgozat további részében csak összefoglaló érvennyel utalunk rá./ Hitelesen bemutatott folyamat és "tömbszerű alaklítás" összekapcsolásáról szóltunk a regény eddigi elemzésében. Ennek tendenciáját a "csigavonal"-ábra szemléltette, amelynek középpontjában a hősnő szoboralakja áll.

Felvetődik a kérdés, hogy Kurátor Zsófi márvánnyá kristályosodott alakja milyen helyet foglal el az írói értékrendben. A gondolatmenet e pontján át kell tekinteni a mű érték-szerkezetét, a domináns esztétikai minőségeket, melyek azt meghatározzák. A hitelesebb, teljesebb kép érdekében mindennek kifejtését célszerű összekapcsolni az egyéb Németh László-művekre való utalással. Így betekintést nyerünk az írói pozíció kérdésébe, megközelíthető a Gyász összegező értékelése, regénytípológiai elhelyezése. A dolgozat következő egysége e kérdéskör taglalását tekinti feladatának.

V. A Gyász értékszerkezetének, regénytípológiai helyének kérdése

Németh László az előző fejezet végén idézett munkájában "zordabb szépség-ideál" megtestesítőjének nevezi a Gyász hősnőjét. A regény egyre szűkülő világa centrumában Kurátor Zsófiá áll, és az alkotói önértelmezéstől függetlenül is kibontható a mű szövetéből magas értékrendbeli helye. Ugy fogalmazhatunk tehát, hogy a Gyász végén a hősnő gyászbüszkeség faragta szobra emelkedik az írói értékhierarchia csúcsára. A mű elemzése, motivumai részletes áttekintése után pontosan kirajzolódik az értékrendbeli hely, annak minden összetevője. A regényépítő tényezőket sorba véve láttuk azok egymást erősítő hatását. A kompozíció hálózatában meghatározott helye van minden elemnek, az írói világkép, embereszmény, értékrend, a szerkesztés szintjén is megfogalmazódik. A középpontba állítás már önmagában kijelöl, de ezt a képet árnyaltabban, több oldalról megvilágítva is fel lehet tárni. Felidézett példák segítségével könnyen belátható, hogy Kurátor Zsófi nem elsősorban, nem csupán emberileg áll magasabban környezeténél, hanem fokozatosan emberi mértékkel, mindennapi mércével nem mérhető alakká válik.

Igy láttatja Németh László a környezet, a többi szereplő szemével hősnője jelenségét: "De hogy Zsófi csak elment mel-

lette a lavórral, meghökkenve nézett utána, még Mari is láthatta a szemén, hogy a vékony derekát nézi meg a büszke soványságát. Amikorra visszajött, egész komoly, tisztelettudó volt az arca."¹ - ez a részlet a környezetre kisugárzott hatást is jól mutatja. Kisfia koporsója kísérésekor előbb maga az alkotó írja le: "A dereka kissé előreesett, de így is magasabb volt anyjánál és Ilusnál. A fekete kendő alatt keményen, konokul világított márványarca."² Ezután következik a külső szemlélő: " - Nézze, mint egy nagyuri nő - sugta a bérlő a főügyésznek. - Csodálatos típusok akadnak köztük."³ A leereszkedő pozíció szülte megfogalmazás ellenére is érezhető a valós csodálat. Igen gyakran találunk utalást "különös" voltára, a környezetében egyre nő az előbb kíváncsiságot ébresztő, majd távolságteremtő döbbenet. Az öreg Kurátorné félelmetesnek tartja Zsófit, képtelen "anyai" szerepét előtérbe juttatni: "Kurátornénak úgy jött, hogy most mindjárt behizelegje magát ennek a különös, félelmetes lányának a kegyébe. ... fülét az ajtóra tapasztotta, s dobogó szívvvel leste, nem mond-e valami 'olyat' ez a rettentő asszony."⁴ Kiszeláné azért fontos a falunak, mert közelről figyelheti a "különös asszonykát", Mari huga egészséges parasztiságában retten vissza tőle. A falu atmoszférájától eltérő világból érkezett Imrus mondataiból valósnak tűnő érdeklődés szól: " - Furcsa asszony maga - mondta, s érdeklődően nézett bele az arcába. - Az ember azt hiszi, csak könyvekben vannak ilyenek."⁵ Néhány példából is látható,

hogy a "különös" jelzőnek igen sok árnyaló szinonimája merül fel a regényben, a reagálások nem csupán a szerencsétlenségnek, hanem viselése módjának, az állandósult és mélyülő feketeségnek szólnak. Éppen ezért érdemel figyelmet az író összegző jellemzése a mű zárásában: "Voltaképpen semmi meghökkentő nincs ezen a fekete ruhás asszonyon, kissé halványabb, szikárabb, merevebb, feketébb, mint a többi sietős asszony, ... De a nap akármelyik órájában találkozik vele az ember, tudja, hová megy, és honnét jön... s mindenki látta őt valaha rózsaszín ruhában, violával a melle fölött,"⁶.

A "valaha" és a mű zárásának jelene között eltelt idő olyan ivet alkot, fog át, amelyben Kurátor Zsófi többször is választás előtt állt. Ezt a választást azonban csak felületesen szemlélve nevezhetjük nyitottnak, szabadnak. Itt nem elsősorban a falu szorítására kell gondolni, hanem belső, mélyebb tényezőkre. Németh László több önértelmezésében ezt az alkat parancsának, törvényének nevezi. Kocsis Rózsa már említett, igen sok vitatható megállapítást tartalmazó munkájában, Az Iszony vallomása címűben a következőket írja a választás kérdéséről: "Németh ugyanis az egzisztencialisták szabadválasztási tanával ellentétben a cselekvés objektive kötött voltára figyelmeztet. Problémafölvetése súlyosabb az egzisztencialistákénál, mert az objektív tényezők elsődleges, egyszersmind meghatározó voltára utal. Jóllehet az ember felszabadul a nem-hitt Isten parancsai, a bűn és bűnhő-

dés sulya alól, cselekvési szabadságát azonban korlátozzák saját biológiai-pszichikai adottságai, valamint kora társadalmának adott viszonyai."7. Nem kívánunk kitérni filozófiai tézisek taglalására, ez nem is lehet az adott mű világa megközelítésének adekvát módja. /Kocsis Rózsa is képtelen értékezése szerves részévé tenni ezt a felvetést./ A műértelmezés indokolt filozófiai sikját érintve annyi bizonyos, hogy a választás kérdése felmerül Németh László legtöbb művében, már a korai Gyász-ban is. Megítélésünk szerint hitelesebben kidolgozott a záró választás, inkább az örök emberi lényegből meritő, mint néhány későbbi művének befejező választási szituációja. /Például az Iszony, az Irgalom, a Bűn zárása./ Önpusztítóbb, kegyetlenebb ez a választás, de többirányú szorításból, egy jól végigkövethető lelki-tudati folyamattól hitelesített. Milyen szituációkban, milyen lehetőségekből választhat Kurátor Zsófi? A férjét ért baleset után két rossz /Kovácsék, szülei/ helyett a harmadikat, a különköltözést választja. Az élet, a mindennapi lét szemszögéből ez ártó, önpusztító döntés, de egyetlen megoldás sértett önérzete számára. A lélekábrázolás áttekintésében követtük, miként alakult ez a sors. A lakó odafogadása mellett már szinte az öntörvényüvé vált dac, büszkeség dönt. Minden férjhezmenési lehetőséget, a biológikum moccanásait hasonló módon fojtja el, és választja helyette a magányt, a teljes elidegenedést. Esztétikai, művészi értékeit tekintve igen gyenge mű lenne a Gyász, ha minden belső küzdelem

nélkül zajlana le ez a sorozat. Kurátor Zsófi pusztító indulata, néha már kozmikus erejű szenvedélye ellenére is hatalmas önuralommal, önfegyelemmel választ, győzedelmeskedik gyengébbnek ítélt énjén. Végül nem hajlandó semmilyen kompromisszumra, ezért méltó csodálatra, elismerésre. Ebbe a csodálatba borzongás is vegyül, hiszen a befogadó követhette a külső és belső küzdelmet. A művilág nem engedi meg azt a gyakran feltett kérdést, hogy okosan cselekedett-e a hősnő. Ez a megközelítés kívül esik a művön. Ugy választott, úgy cselekedett Kurátor Zsófi, ahogy a külső és belső, magára vonatkoztatott, szabott törvények engedték. A legegyszerűbb és egyszerűsítő problémafelvetés az, hogy a környezet lökte sorsába, vagy belső folyamatai juttatták oda. Természetesen nem adható fekete-fehér válasz, a hősnő tudatának felnagyító, torzító jellegzetességét láttuk, bizonyítottuk, de egy ember szorítással, rosszul irányított jóakarattal való megtöréséről is beszélhetünk.

Itt érkezünk el a mű meghatározó esztétikai minőségének, a tragikumnak a kifejtéséhez. A tragikum és a hozzá kapcsolódó kategóriák alkotják a Gyász értékszerkezetét. Könnyű volt belátni, hogy Kurátor Zsófi bizonyos idő után hétköznapi mércével nem mérhető alakká nő, az esztétikai és morális szép a félelmetes, a döbbenetet kiváltó hatással társul. Így jutunk el a fenséges kategóriájához, amely a Németh László-i "zordabb szépség-ideál" megfelelője fogalmi szin-

ten. A regény történése, belső folyamatai előrehaladásával egyre közelebb kerül a hősnő ehhez az ideálhoz. Kurátor Zsófi olyan környezetben kényszerül gyásza viselésére, amelynek szokásait, törvényeit gyermekkorától ismeri, azok bele-vésődtek lényébe. Hogy mennyire számon tartja az iratlan pa-rancsokat, arra számos bizonyítékot sorolt a dolgozat az ed-digiekben. Mint már utaltunk rá, nem eleve rendkívüli terem-tés Zsófi, de azzá lesz abban a harcban, amit a faluval, ön-magával folytat. Érti, hogy árt magának, de életénél, boldo-gulásánál sokkal fontosabb lesz számára a helytállás a vál-lalt küzdelemben. A rajta eluralkodó büszkeséget élete meg-semmisülése árán is tartja. Németh László így fogalmazza meg tragikum-értelmezését Regényírás közben című munkájában: "A görögség sosem fejtett ki csodálatosabb erőt, mint amikor egész életét a tragikum lengte át. Mert a tragikum nem azt mondja: ugyis elbukom; hanem azt mondja: ha el is kell buk-nom. A tragikus ember ragaszkodik a világnak azokhoz az erő-ihez, amelyek benne, népében, ügyében összefutottak. Tehát hisz végül a világban is, amely idedobta s harcra kénysze-ritette, a tragikum épp a rész értelmének a meghasonlása az egészével. De mindenképp értelmek s nem értelmetlenségek ösz-szeütközése."⁸ Ezzel a gondolatmenettel vezet ki az író az optimizmus és pesszimizmus kérdésköréből. Németh László "európai utas" mivolta, a görög példa tudatosította addig felhalmozódott, formálódott igényét, világlátását, érték-rendjét. A "zordabb szépség-ideál", a tragikum kapcsán asz-

szociálódik tudatunkban a Németh László-i minőség-fogalom. Felületes tájékozódással is felderíthető, hogy ez a probléma, idea az író egyik fő, talán legfontosabb szellemi kérdésköre. Átfogja minden tevékenységét, a minőség szó és Németh László neve kölcsönösen felidézik egymást. Az adott regényről szólva természetesen nem elvont fogalomként kell kezelni, hanem - ahogy az író maga is rögzítette - az antropológikumban testet öltött morális igény voltát kell belátni. Németh László ezt a minőséget, kérlelhetetlen öntörvényűsége folytán nemesebb jelleget mutatja meg Kurátor Zsófi szoborrá kristályosodott alakjában. Kegyetlen minőségkövetelmény a Gyász-ban megtestesülő. Ez a szempont végig gondoltatja velünk azt, hogy értékek növekedését látjuk-e, azaz az értékszegény állapotból értékgazdagba eljutást, vagy másként is értelmezhető, nem ennyire egyszerű az értékszerkezet. Ha Zsófinak a falu környezetéből való kikerülését nézzük, mind különösebb voltát követjük nyomon, azt a mindent áldozó /ha a világ elleni váddal, kihívással is/ büszkeséget, amely jellemzője, akkor az első megállapítás tűnik helytállónak. Nem tűnt ki eleve magasan az emberek közül, de növekedő küzdelme, tartása egyre inkább értékhordozó lett, kiemelte környezetéből. Olyan morális és esztétikai szinten is megnyilvánuló kompromisszum nélküliséget árul el, amely értékgazdag állapot, a hierarchia csucsat jelenti. Nem ilyen egyszerű azonban a Gyász értékszerkezete. A csigavonal kö-

zéppontjába jutott alak felmagasodik ugyan, de más szempontból is meg kell látni dimenzióját.

Németh László mondatai a tragikumról A haldokló kulák-ban segitenek elindítani a másik, árnyaló nézőpontot: "A tragikum a mindent összegző élettapasztalatom, s természetes, hogy^{ho} a kulákságból választom hőszemet, ezt az osztályt is csak mint a kiválóság kinzókamráját tudom ábrázolni. De azt jelenti-e ez, hogy megvetem? Szophoklész megvetette tán a tébaiakat, akik Antigonét élve kőszirba zárták? Nem, sőt aki-nek van valami érzéke a tragikum iránt, az mindig szivesebben pusztítja el hőszét nagy szenvedélyű, komor emberpéldá-nyokkal - mint hig fecsegőkkel."⁹ Ez a megállapítás nem vo-natkoztatható minden elemében a Gyász-ra, de a kérdés lénye-gét felöleli. A genezis vizsgálatában összekapcsolt két té-nyező: a kulákság természete és a görög példa itt is megha-tározó. Ahogy a hősnő tudatában felmerül a falu, annak fé-lelmes erejű szája, vagy a "nemzetes asszony" Kovácsné, amilyen elszántsággal birkózik lelkében velük, úgy illik Németh László önértelmező gondolatmenete a regényre. Az ala-kok, a lélekábrázolás áttekintéséből azonban kiderült, hogy nem csupán "komor szenvedélyű" alakok veszik körül Kurátor Zsófit. Ha a falu összefoglalás helyett az egyedi, egyéni-tett figurákat tekintjük, más szempont is felvetődik. Az ér-tékszerkezet így nem tűnik egyirányúnak, a mű kompozíciója

tökéletes zártságának újabb összetevőjét fedezzük fel. Ez a másik dimenzió, nézőpont bizonyos értékek fokozatos elvesztését láttatja, "a falu első lánya" elveszít minden emberközeli, élete sivárrá szegényül. Szép, viruló fiatalasszony volt, férjére, kisgyermekére lehetett gondja, beletartozott a falu biztonságot adó, összetartó közösségébe. Értelmes munkával töltötte napjait, élt, mint a többi ember. Gyászában, növekedő büszkeségében mindez elmarad mellőle, még azt is felszámolja maga körül, ami megadatna. Ezt a nézőpontot maga a mű kínálja fel, követeli meg az értelmező értékeléshez. Mari, Ilus, Pali, a regény összes többi szereplője nyugodtan éli mindennapjait, nem emészti őket hasonló belső feszültség, bizonyos értelemben boldognak mondhatók. Németh László velük is jellemezte a hősnőjét ebből a nézőpontból: itt a "szegény Zsófi" a leggyakoribb jelzős kapcsolat. Őket ezzel szemben az "egészséges" jelzővel különíti el az író. Imrus értékrendbeli helyéről már szó esett, de a valóban egészségtelen mértékű gyász-büszkeségre való pimasz reagálása figyelmet érdemel: "Direkt, mint egy filmszínésznő - röhögött Imrus.- Hogy ezt hol tanulta? Mondja, Mariska, mit csinál, ha megcsiklandozzák? Nahát, a legközelebb udvarolni fogok neki."¹⁰. /Itt meg kell jegyezni, hogy Imrus valamiképpen ellensúlyozni kénytelen az adott szituációban a Zsófi megvető pillantása keltette hatást./ Imrus "közreműködésével" később egy pillanatra az egészséges külvilág szemével képes nézni önmagát a hősnő: "Kurátor Zsófit, a

fekete gyászmadarat, amint itt fönt tipeg a part szélén, még nem is ebédelt, s már siet a temetőbe, mert bizony elkésik, ha lassabban talál menni, vagy éppen végigsétáltatja a tekintetét ezen a forgolódo vetésen, ezeket a heverészo fehér felhőcskéken."¹¹ Kiszeláné távozása után azt a "kiméletes" hirt terjeszti sérelme leplezésére, hogy "megzavarodott szegény Zsófi". Az öreg, az élettől már semmit sem váró iskolaszolgáné azzal magyarázza elköltözését, hogy Zsófi szokásai, különössége félelemben tartotta: "Még eleget fekhátunk a temetőben, az ember addig valami jót is szeretne élni. Ez a szegény, beteg asszony úgy odaszoktatott, hogy én is mindig csak a halálra gondoltam már."¹² A ráragódott, kimondásra készítő szándék ellenére Kiszeláné mondatai is az egészséges világ szemléletét tükrözik, mégpedig hitelesen.

A Gyász szereplői ezzel a szemlélettel nem is érthetik meg Kurátor Zsófi természetét, belső küzdelmét. Nem értik, de /vagy éppen azért/ magyarázatokat próbálnak szőni róla, olyan pozíciót igyekeznek találni, amelyből jól megfigyelhető, ha kell, támadható. Ezek a magyarázatok soha nincsenek összhangban a hősnő valós kérdéseivel, gondolataival, csak növelik világidegenségét, távolságát tőlük. Tehát a Gyász értékszerkezete nem egyirányú, az a hierarchia, amelynek csúcán Kurátor Zsófi áll, az egészséges külvilág szemszögéből nézve akár meg is fordítható. Az értékhierarchia

ilyen megközelítését pragmatikus szintnek, "földközeli" szemléletnek is nevezhetjük. Éppen ez fokozza a mű zárt, kerek voltának benyomását. A művilágból pontosan kifejezhető ez az értelmezés, az írói szándék ismerete igazolja utólag is a feltevést. Németh László önértelmezéseiben többször is említi, hogy ebben a regényében "kiírni" igyekezett magából a gyász képmutatását és a világból kirekesztő büszkeséget. Ez az alkotói szándék megfordítható, ambivalenciával teli értékszerkezetet hozott létre.

Hasonló megközelítésre ad lehetőséget Németh László többi görögös regénye, Kárász Nelli, Kertész Ágnes sajátos világtudatossága és a körülöttük élő szereplők egészséges felfogása. Csak hasonlóságról beszélhetünk, az említett két műben - és a most nem felsoroltakban is - más tényezők lépnek be értékordozóként a hősnők alakjába. Egészen rövid, csak a lényegre szorítkozó összehasonlítással megvilágítható a Gyász helye az életműben a lélekábrázolás, az alkotói értékrend és az ebből kibomló műfajiság szempontjából. Még a dolgozat elején szerepel az a megállapítás, hogy a Gyász az alaptézis, amely variálódik a későbbi alkotásokban. Ez a regény zárt, teljes mértékben kikerekíti azt a tárgyat, amelyet felölelt. Ebből a szempontból is erősen emlékeztet a tragédiákra, mégpedig a szophoklészi, antik tragédiákra. Itt még semmi nem oldja a tragikumot, nincs sem morális, sem társadalmi kivézető, amelynek segítségével helyre áll-

hatna a hősnő belső békéje, egyáltalán újabb cél sem merül fel életében. Csak a katarzis érzése marad meg a befogadóban. Kárász Nelli alakja artemiszi ősképre épül, a hősnő erőszakkal tud csak kitörni a neki idegen, fojtogató környezetből, nem győzi tovább önfegyelemmel. Az Iszony érték-szerkezete is összetett, még több tényezőt kell figyelembe venni, mint a Gyász-ban. Kárász Nelli úgy kerül kezdetben a mű értékrendje csucsára, hogy nemes szikársága, hidegsége az értékhordozó. Környezetéből édesapja talál utat szó nélküli jelzésekkel is lányához. /Az apa ilyen értékrendi helye Németh László műveinek közös sajátossága, biográfiai tényező is áll mögötte./ Az anya itt is tétova, nem érti meg lányát, külön világban él, Nelli általában szánja őt. A falu közegéből kiemeli megőrzött nemessége, de a körülötte élők boldogabbak, nem kényszerülnek állandó önfegyelmzésre, hogy elviseljék sorsukat. /Németh László "embermitológiája" igen sok alakja felbukkan ebben a regényben is, hasonló értékrendi helyen, mint a Gyász-ban. Ilyen például a "nemzetes asszony" Kovácsnéra emlékeztető anyós, Bodolai Ferkóék és Imre felesége azt a "boldog" házasság-képet idézik fel, amelyet a Gyász Ilusa igyekszik mutatni a külvilágnak./ A hősnő világidegensége az Iszony-ban is kegyetlen, ha a közvetlen történet, eseményeket nézzük, kegyetlenebb, mint a Gyász-ban. A regény befejezésében, A történet vége című részben azonban a hősnő nyugodt távlatból megfogalmazott önértelmezése, elemzése feloldást tartalmaz. Ekkor már

a magában feltámasztott irgalom az értékhordozó. Kárász Nelli záró mondata: "Egy darab rám bizott szegény emberiség." A regény értékszerkezete nem olyan zárt kört alkotó, mint a Gyász-é. A hősnő önpusztítása a Gyász-ban a legkegyetlenebb, ezért is nevezhető Németh László legkegyetlenebb művének.

Az írói pozícióról, az elbeszélő módról azt lényeges rögzíteni, hogy csupán az Iszony tartja a monológ-formát. A Gyász-ból teljesen hiányzik a hősnő nagyobb életdarabot átfogó, nyugodt távlatból, rálátással megfogalmazott önértelmezése. Az intellektuális, filozofáló, önelemző attitűd hiánya feszültebbé, valóban tragédiaszerűvé teszi a művet. /Kurátor Zsófi állandó önkontrollját természetesen nem hasonlíthatjuk az Iszony zárásához, Zsófi önnön körében kapkod, mozog./ A másik két görögös regény, az Égető Eszter és az Irgalom is harmadik személyű közlést alkalmaz, de a szerző úgy fogalmazott több önértelmezésében, hogy formális különbséget lát csupán a két megoldás között. Az egyetlen tudatra koncentráció közös sajátossága e műveknek. Nem érdemes itt feltételezéseket végiggondolni, de könnyű belátni, hogy nem csak formálisan változna: például a Gyász, ha az énforma valósulna meg benne. Kurátor Zsófi tudatából sugárzik ki az alkotói világkép, értékrend, és alapvető regényépítő tényezőnek számít az, hogy az író nem kapcsol hozzá a történés utáni rendező önelemzést, az új élethelyzetből

történő visszaemlékezést a multa. Az Égető Esztert többen nevezik Németh László legegikusabb művének. Itt is egy tudat, a mindenütt otthont, melegséget teremteni akaró hősnő áll a középpontban. Már kitértünk rá, hogy a tömörítésben, drámaiságban mennyire elmarad ez a mű a Gyász és az Iszony mögött, kompozíciós összefogottságban nem éri el az Irgalom megformálását sem. Az alkotói értékrendben első helyen álló központi tudat mellé Németh László olyan kívülről bevitt tanítást, moralitást, biográfiából merített életfilozófiát kapcsol, amely bontja a regény értékszerkezetének kikezdhetetlenségét. Ez a sajátosság nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy szétesik a mű kompozíciója. Az írói pozíció és a műfajiság szempontjából igen fontos, hogy az alkotói én belső mozgatója minden regényének, de a jelenléti foka, módja más és más. A Gyász és az Iszony hősnőjének lelkével, tudatával alakata legmélyebb rétegei, megélt belső állapotai rokonitják elsősorban, az Iszony feloldó zárásában már ennek valamiféle legyőzését is megrajzolta. Az Égető Eszter és az Irgalom hősei is őriznek az író alkatával rokon vonásokat, de ezekben a regényekben az alkotói gondolkodásmód, az önéletrajziság közvetlenül is nagyobb szerepet kap. Így a szerkesztésük epikusabb. A most felsorolt művek valóságselemeinek, kompozíciójának összevetése már megtörtént a dolgozatban. Az "iker-regény" Kertész Ágnese, az Antigoné hordozta ősképi belső mozgása képes arra, hogy a katarzis érzését felkeltsse a befogadóban. Az egész művilág a tisztaság benyomását sugá-

rozsa, az olvasó előtt formálódik, épül egy jellem. /Az Antigoné-mitosz adott, mégsem állókép a központi hősnő alakja./ Kertész Ágnes tiszta, szép lénye hitelesen rajzolódik meg, megnyilvánulásaiban fokozatosan erősödik, bomlik ki az irgalom szó által jelzett viselkedés, magáévá tett morál. A zárás választását is előkészíti, elfogadtatja velünk az író, de a "sánta emberiség" szeretetének hirdetése, filozófiája direkt megfogalmazása nélkül esztétikai, művészi szempontból tökéletesebb lett volna a regény.

Az imént végigvitt rövid összevetésben a Gyász szűkebb rokonsági körébe tartozó műveket tekintettünk át. Ezt a kiemelést indokolja e regények több közös sajátossága: például hasonló geneziséjük, a közös emberit idéző őskép, az író legbensőbb lényéből fakadó motiváció. E tulajdonságok a Gyász-ban ragadhatók meg eredőjükben. A felületes szemlélő számára is kapcsolatot teremt bizonyos Németh László-művek között az egyszavas fogalom-cim alkalmazása. A Gyász /és különösen a variánsként felmerült Büszkeség/, az Iszony inkább az alkatban gyökerező jellemzőkre utal. Az Irgalom olyan emberi tulajdonságot jelent, amelyet kialakítunk magunkban. Ha az első kettő inkább a világból kizáró, távolságot tartó jellegű, az irgalom a külvilágot magához kapcsolni akaró, segítő szándéku tulajdonság. Mindegyik csak az egyén és a külvilág viszonyában érvényes, van alanya és tárgya. Az Egettő Eszter-hez nem talált hasonló címet Németh László, itt a

cimszereplő neve beszédes. Egyszavas regénycim a Bűn is, de szándékosan nem foglalkoztunk azokkal a művekkel, amelyekben kimondottan valamiféle közérzet, "program" valósult meg.

Az újabb szempont bevezetése az összevetésbe, a Gyász helyének megállapításában azt az eddigiekkel egybehangzó eredményt hozta, hogy az az életmű legzártabb, leginkább öntörvényű tudattól irányított regénye. Nyelvezete, stílusa összhangban van az ábrázolt valóság és az ábrázolásmód minden egyéb elemével. A szigorú szerkesztésnek visszafogott, ökonómiára törekvő stílus felel meg, amely mögül kisugárzik a mindig kitörésre kész indulat, sérelem, szenvedély. /A dolgot nem tekinti feladatának a regény nyelvi-stilisztikai elemzését, ez a kérdés külön értekezést igényelne./ A haldokló kulák-ban így vall Németh László a stílusban is megnyilvánuló vonzódásról az "archaikus lélek" iránt: "Mi ez? Szoros formák közt hatalmas indulat; korlátoltságban nagyság, etikett mögött szenvedély. ... Erejük azonban csak egy szoros szertartás-élet páncélján döböghetett át, mint egy Berzsenyi-vers mért lábain az emésztő szenvedély."¹³. A genesis két összetevője, az ógörög ideál és a kulákság, a Mezőföld-élmény így válik egységes regényépítő tényezővé a Gyász-ban.

Az összegző fejezet minden eddigi pontja érintette valamilyen módon a műfajiság kérdését. Már a mű leíró elemzése körvo-

nalazta a Németh László műveire alkalmazható regénytípológiát. Az írói önértelmezés több darabja, elsősorban a Regényírás közben és a Korrektura után tartalmazza, miként osztályozta maga a szerző a regény műfaját. Az emberről mindent tudó, nyugodt fölénnnyel ábrázoló Homérosz és Tolsztoj hatásáról már szoltunk. Őket itéli igazi epikusoknak. "Azán vannak, akiket a művészet, a formálás végtelen hiusága, egy sajátságos aszkézis tesz a részletek mesterévé. ... a Flaubert-félék a mű egy részletében az egész művészetet hívják ki. De a legtöbb regényírón érzik a türelmetlenség. A regényt erőgazdálkodásukban vagy a dráma felé viszik, /Móricz Zsigmond cselekménye forgószélszerű felkavarásával, Dosztojevszkij a drámai tárgy egy lobbgásban való lerohanásában /, vagy a kisregény felé sűritik /Turgenyev és Gide/ az elemek gondos redukálásával. A legtöbben azonban egyszerűen nem dolgozzák ki kellően a regényeket."¹⁴. - Ezeket az osztályozó megállapításokat magyar- és világirodalmi tájékozódása alapján fogalmazta meg az író, a maga helyét nem jelölte ki. A Korrektura után Regény vagy alagut című egységében erre is kísérletet tesz. Regényelméleti eszmefuttatásának az a kiindulópontja, hogy ez a műfaj az elbeszélésből nőtt ki, átalakulása a XIX. századra tehető, amelyben a téma kinőtte az elbeszélés formáját. Az író leginkább foglalkoztató kérdés az, miként egyezteteti össze a XX. század a "közlésvágy"-at és a "formai igény"-t. A nyugati regényben a "megnemesítés" az elbeszélés forma felélesztésével

ment végbe. Németh László az Emberi színjáték című művét itéli elbeszélésszerű alkotásnak, utal Proust hatására. A későbbi nagyregények mögött álló írói szándékot jól mutatják a következő sorok: "Én az anyagnak ezzel a redukálásával nem követtem a nyugati regényt; azért-e mert nem voltam igazán ruganyos, vagy mert nálunk sok még a megváltatlan, regényben el nem mondott nyersanyag, döntsék el mások." Hogy a regény XX. századi "fogyókurája" ne vezessen csönkuláshoz, a "koordináta-rendszer" egységes voltára ügyel. Egyetlen tudat optikájával látjuk a világot: "Amit én egy regényben elő próbálok állítani, az az olvasóval megélelt tudat, ... ezért kelti több regényem is, a Gyász, az Iszony, az Égető Eszter távolodóban egyetlen alak, egy szobor benyomását. Mert mi más az igazi szobor is, ha nem egy tudat vonalakra, anatómiára lefordítva."¹⁵.

Németh László önértelmezésén túllépve a műfajiság kérdését felvető szakirodalomban több megközelítést is találunk. Sőtér István regénytípológiával is foglalkozó tanulmányából már idéztük a statikus, zárt regényre vonatkozó megállapítást. Sőtér két regénytípust különít el az európai irodalomban, a dinamikust és a statikust; nyílt, illetve zárt jelzővel kapcsolja össze a meghatározásokat. Az elsőre a fordulatosságot, a feszültségek dinamikus hullámmozgását jellemző, Stendhal és Balzac nevét említi példaként. A ritkább típus a statikus regény, amely óshelyzetekre, ósképre épít.

Ide sorolja Sőtér a Don Quijotét és Thomas Mann bibliai regényét. A tanulmány tárgyát, az Iszony-t ugyancsak a zárt regények közé helyezi, mert "Takaró Sándor és Kárász Nelli viszonya öröktől meglevő, hagyományos emberi képlet - bármit változtassunk rajta, lényege mindig változatlan. Diana mindig megöli Akteónt. A délutáni hold végül is megöli a napot."¹⁶ A Gyász világában is ott van az őskép. Vonatkozik rá Sőtér azon kitétele, hogy a statikus és dinamikus regény ábrázolásmódja kiegészíti egymást. A lélekábrázolás, az értékszerkezet áttekintése igazolta ezt, a zárt formában, az örök szoborban változó események, belső folyamatok hullámanak a dialektika törvényei szerint. Németh László minden görögös regényére illik a Sőtér-féle statikus jelző /az Égető Eszter tekinthető bizonyos szempontból kivételnek/ a megfelelő árnyalással. Az elemzésben már említett tényezők miatt a Gyász-t ítéljük a leginkább zárt, kerek műnek.

Összegyűjtve a Gyász és a legjellegzetesebb Németh László-i regénytípus sajátosságait:

Az eddigiekben szóltunk arról, hogy az elbeszélésből kinőtt Gyász tudatregény, amely nem redukálja annyira tárgyát, hogy feladja a totalitás igényét. Ehhez kapcsolódik az a megállapítás, hogy a statikus jelleget dinamizmus tölti fel. Grezsa Ferenc csoportosítása is hasonló alapokon nyugszik. "A Németh László-i regény két alaptípusa a monódia és a körkép."¹⁷

Ez a felosztás szerepel Németh László vásárhelyi korszaka című könyvében. Az író terminológiáját behelyettesítve, a monódiának a dráma felel meg, a körkép pedig a legendához közelít. Ennél a terminológiánál maradva, az említett regények a drámához, illetve monódiához tartoznak. Ebben a formában is megtaláljuk a totalitást, az ábrázolás hiteles dialektikáját. Az alkotó és a befogadó számára egyaránt próbatétel a középpontban álló tudat állapotainak követése, árnyalt feltárása, a főhős optikáján való világszemlélés. A tudatregény közelítése az ugynevezett körképhez az Égető Eszter-ben nem jár sikerrel. A Gyász, az Iszony, sőt az Irgalom magánélet-szférájában is ott van a társadalom, de nem kívülről kerül be, hanem abban is megnyilvánul. /Már szóltunk róla, hogy ez tartja össze az Irgalom regényszövegét, minden színhely, esemény Ágnes szempontjából kapcsolódik a műbe./ Éppen Németh László mondata illik ide: "Minden jó regényből kiolvasható egy társadalomkép, de bajos társadalmi tételeket regényben illusztrálni."¹⁸. A Gyász elmozdulását a dráma felé általában jelzi a szakirodalom, korábban megfogalmaztuk, hogy a vállalt tárgyat az antik tragédiákhoz hasonlóan kerekíti ki.

Még mindig csupán jellemzőket sorolunk, amelyek helytálló volta már igazolódott. Egyszavas műfajmeghatározást igen nehéz adni. A szakirodalomban még a következő megjelölések szerepelnek: allegória, jelkép, parabola, intellektuális

próza, esszé-regény, tanulmányregény. Kocsis Rózsa allegóriának itéli Németh László görögös regényeit, az Iszony-ra vonatkoztatva ezt aprólékosan ki is fejti, még a definíciót is leírja: "Az 1930-as Ady összes verseiről írt tanulmányában már arról beszél, hogy Ady verseinek jó része 'Állegória'. A szemléletért harcoló költő valami szemléltetőt akar az elvont gondolat elé tolni. Amit Ady fedezett fel a lírában, azt valósította meg ő prózai tekintetben a Gyászban, meg az Iszonyban. Az allegória mint képletes beszéd a metaforával van összefüggésben. A folyamatosan kifejtett metaforát nevezzük allegóriának, amelynek jelentése tulmútat a benne foglaltak közvetlen jelentésén. Az allegória az elvont gondolat érzékelhető képben való ábrázolása. Teljes allegóriáról pedig akkor beszélünk, ha egy összetett és elvont gondolatsor képsorral alakul, s a képsor minden eleme a gondolat egy-egy részletét hordja magában. A képsornak önmagában is van értelme, de maga az allegória is képsornak megfelelő, külön gondolatot képvisel."¹⁹ Kocsis Rózsa gondolatmenete helytelen, feleslegesen részletező, pontatlan. A Gyász-ban és a többi görögös regényben az egész felel meg az egésznek, nem pedig a rész a résznek. A művek ábrázolt képsorának egésze állítja elénk a domináns tudatot. A jelkép és a parabola megjelölésben így több igazság van, ezeket a jellemzőket valóban hordozza a Németh László-i művilág. Kurátor Zsófi szoborrá merevedett alakja a gyász, a büszkeség jelképe lesz, Kertész Ágnesé az irgalomé. A művek története

főlé rajzolódo parabola és a szimbolikusság az örök emberi lényeket fejezi ki. A tudatregény-formából bomlik ki ez a sajátosság, a középpontba állított tudat jelképpé nő. Az intellektuális próza és az esszé-regény elnevezés a műfajtipológia egyáltalán nem egyszerű kérdéséből fakad. Az elbeszélő próza, az esszé és a dráma érintkezése megfigyelhető az életműben, gyakran egymást lendítik, segítik. A tömörítés, sűrités és a tudatábrázolás velejárója a gondolatiság, az intellektuális jelleg. Az esszé meghatározó fontosságú helyéről az életműben már szólt a bevezető fejezet, gondolatvezetésének, nyelvének tiszta, következetes logikája tükröződik a regényekben.

Az intellektuális prózastilus alcimet adta rövid, Németh László regényeire kitérő tanulmányának Harsányi Zoltán. /A stiluselemzéseket tartalmazó kötet elsősorban a középiskolai oktatásnak nyújt segítséget, de megállapításai jól tükrözik a Németh László életműve kapcsán gyakran felmerülő műfajtipológiai kérdéseket./ Az értekező próza és a széppróza összefüggéséről szólva a következőt mondja ki: "... a regény egy érdekes műfaji változatát teremti meg a magyar irodalomban: a tanulmányregényt."²⁰ Ezt a meghatározást úgy fejti ki a stiluselemzési kísérlet, hogy az explikáció és az annak megfelelő érvelés meglétét bizonyítja Németh László prózájában. Természetesen nem hagyja figyelmen kívül az érvszerű taglalás és a láttatás, érzékletes ábrázolás

összekapcsolódását. Az analizálás, a hősök és az alkotó önanalizise meghatározó szerepéről már szóltunk, az idézett tanulmány műfaji kategóriát próbál megfogalmazni ezen jellegzetesség alapján: "Regényei a XX. században világszerte megjelenő változathoz tartoznak: az elemzőregények típusához. Elsősorban lélektani történetek, erős analizissel. Ezzel bizonyos mértékben kapcsolódnak a tanulmányaihoz, tanulmányai stílusához. De: Németh László művész, és regényeiben ábrázol, nem argumentál, csak erősebb, feltűnőbb az analízise, mint általában."²¹ "Magyarázó", de nem pontos ez a megfogalmazás, mégis felveti a Németh László-regények egyik legfontosabb jellegzetességét. A műfaji érintkezést, az eszékhez való szorosabb kapcsolódást inkább a kívülről bevitt eszmevilágot feldolgozó, esztétikai formába öntő művek mutatják. Az Égető Eszter-ben igen erősen érzékelhető bekapcsolása, de megtaláljuk az Irgalom-ban, a Bűn-ben, az Utolsó kísérlet darabjaiban. Maga az analizáló módszer kevésbé közvetlen rokonságot jelez, hisz az a tanulmányokkal való érintkezéstől függetlenül is létezik, már a XIX. századtól jellemzője a regénynek, igen sok lehetőséget valósít meg segítségével ez a műfaj. A tolsztoji módszerre utalva érintettük azt a formáját, amely Németh László műveiben is megtalálja a sajátos továbbélést. A lélekanalizis, a tudatábrázolást szolgáló intellektuális jelleg közös vonása a görögös regényeknek - ahogy a dolgozat eddigi fejezeteiben kifejtettük -, lényegükhöz tartozik. A Gyász-ban ez a jellemző

is eredetében figyelhető meg, a hősnő tudatának mozgását, állandó önkontrollját, belső monológjait az analízis módszerével adja vissza az író. A tanulmányregény meghatározás semmiképpen nem illene a regényre, de Németh László azon műveire sem, amelyeket a tanulmány műfaja legközelebbi rokonsági körébe soroltunk az imént. Tulságosan egyszerűsítő ez a megjelölés. A másik nagy műfajcsoporttal való érintkezésről röviden: A drámákhoz nem csupán a legjobb történelmi drámáiban /például: Galilei, Széchenyi, Bolyaiak/ testet öltő minőség-tragikum eszmény kapcsolja a tárgyalt regényeket, hanem az ábrázolásmód tömörítése, a lélekrajz drámai csomópontokban való összefogása.

A XX. századi regény tipologizálása általában nem könnyű, a művek körülírhatók, összetevőik kibonthatók, a tömör, egy-
szavas műfajmegjelölés viszont gyakran nem pontos, keveset mond az alkotások jellegéről. A Gyász és Németh László más görögös regényei regénytípológiai helyét próbáltuk körvonalazni több szempontu leíró-értelmező-értékelő elemzés alapján. A dolgozat bevezető fejezetének indító gondolata volt a kísérletezés fogalma. Kulcsfogalom Németh László életében, alkotómódszerében. Sőtér István írta róla: "Szerep, hatás, vállalkozás: ezekkel a fogalmakkal élt leggyakrabban."²²

A kísérletezés átfogja mindhármát, a regényíró Németh Lászlóra a vállalkozás vonatkoztatható leginkább. Önmagát értelmezve, utjait korrigálva több megoldást próbál, világirodal-

mi tájékozódásra és a magyar irodalom hagyományaira egyaránt épít.

A paraszti témájú művek sajátosságát már érintettük Belohorszky Pál tanulmánya idézése alapján. Nem a szociográfus igénye vezette, nem tablót alkotott a társadalomról. Nem választja tehát a XX. századi magyar próza annyira jellegzetes kortárs műfaját. A totalitás igénye sem marad el viszont, a mindennapi paraszti lét bemutatásánál mélyebb rétegekbe nyúl. Az őskép megtalálásával találkozunk a Móricz parasztregényeinek ábrázolásmódján túllépő megoldás és az ógörög példa. Mindkét tényező találkozásában jelen van a lényeg és a forma is. A teljességet a mélység dimenziójában valósítja meg, a lélek, a tudat a középpont, ennek árnyalt hiteles kibontásában rokon a XIX. századi lélekábrázolással, Tolsztojjal. A XIX. századi nagyregény teljes redukálását nem választotta vallomása szerint. Az okok között nem eléggé "ruganyos" voltát említi, valamint azt - amint idéztük -, hogy "sok még a megváltatlan" a magyar irodalomban. Számos kritikusa az első tényezőt emeli ki, de a "vállalkozás"-t tartalmazó jellege ellenére a másodiknak kell igazat adnunk. /Az első tényezőről hosszasan lehet meddő vitát folytatni./ Az életmű monumentalitása, "reneszánsz" mivolta mellett ezt igazolják az áttekintett regények, maga a Gyász. Olyan tudatregény, amelynek sajátossága a totalitásra való törekvés és a jelképeség. Örök emberi ősképre épül. A többi görögös

regényre is vonatkozik ez a megállapítás, de a későbbi művek közös vonása a dimenziók kitágulása. /Az előző fejezetekben megkíséreltük ezt igazolni./ A formai változást az írói szándék, világszemlélet, embereszmény, értékrend módosulása hívta életre.

Összefoglalva: Németh László minden értékes regénye, a Gyász keletkezése, szövegvilágban megvalósuló világképe háttérében olyan alkotói magatartás, szándék áll, amely a XX. század ziláltságában próbál egységet teremteni. Törekvése, hogy az egyszerinek is megadja az örök emberi lényeghez kötő szálát. Mindebben számol kora sajátosságaival, nem álomeszmény világot teremt regényeiben. Az antropologikumban megtestesülő minőséget emeli az alkotói értékrend csucsára. Kezdetben kegyetlenebb sorsra ítéli a külvilággal keresett kapcsolatban /Gyász/, később egyre inkább érvényesül jobbító ereje, az író azon törekvése, hogy választ találjon a "Hogyan kell élni?" örök kérdésére.

A dolgozat lehetőségei nem engedik meg a tágabb kitekintést. Feladatának egyetlen alapmű olyan interpretálását tekintette, amely azt hitelesen értelmezi és értékeli az életműben elfoglalt helye alapján is. A Gyász a XX. századi magyar próza olyan lehetőségét jelzi, amelynek nem találjuk hasonló színvonalu folytatását napjaink irodalmában.

A dolgozat íróját leginkább a tömbszerű alakteremtés és a felvillanásaiban is árnyalt, hiteles lélekábrázolás egyensúlya ragadta meg a műben. A befogadás-esztétika szempontjából a Gyász azon alkotások közé tartozik, amelyek igazi hatása hosszabb idővel elolvasása után kristályosodik ki igazán.

VI. J e g y z e t e k

I. Bevezetés

1. Németh László: Íróvá avatnak
Homályból homályba I. Bp., 1977. 305. o.
2. Sőtér István: Gyűrűk
Tanulmányok a XX. századról Bp., 1980. 264. o.
3. Sükösd Mihály: Küzdelem az epikával Bp., 1972.
4. im. 173. o.
5. uo. 202. o.
6. Sőtér István: im. 268. o.
7. uo. 265. o.
8. Sükösd Mihály: im. 181. o.
9. Vekerdí László: Németh László
alkotásai és vallomásai tükrében
Bp., 1970.
10. Kocsis Rózsa: Az Iszony vallomása
Kortárs, 1981. június 961-972. o.
Tolsztoj és Németh László szellemi
rokonsága
11. Sőtér István im. 252-262. o.
12. Kulcsár Szabó Ernő: Értékelv és sorsazonosság Németh
László: Kocsik szeptemberben
Kortárs, 1981. június 950-960. o.
13. Grezsa Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka
Bp., 1979.
14. Grezsa Ferenc: im. A regény és változatai című fejezet
217-220. o.
15. Sándor Iván: Németh László üdvтана tanulmányainak,
drámáinak, önvallomásainak tükrében
Bp. 1984.
16. Grezsa Ferenc: im. 227. o.

17. Sótér István: Az újraolvasás naplóiból im. 264-265. o.
18. uo. 266. o.

II. A Gyász keletkezéstörténetéről, a mű genezisének össz-
szetevőiről

1. Németh László: Megmentett gondolatok 291. o.
Bp., 1975.
2. uo.
3. Németh László: Negyven év, Horváthné meghal, Gyász
Bp., 1974. 362-367.
4. Németh László: Megmentett gondolatok, 316-327. o.
5. uo. 294. o.
6. uo. 319. o.
7. uo.
8. uo. 319-320.
9. Németh László: im. 548. o.
10. uo.
11. Megmentett gondolatok 322. o.
12. uo. 312. o.
13. Negyven év, Horváthné meghal, Gyász, 365. o.
A haldokló kulák
14. Megmentett gondolatok 323 o.
15. Homályból homályba I. 441. o.
16. uo.
17. Megmentett gondolatok 322-323. o.
18. Negyven év, Horváthné meghal, Gyász 364. o.
19. uo. 73-76. o.
20. uo. 80. o.
21. Megmentett gondolatok 323. o.
22. uo.
23. uo.
24. uo. 324.
26. Sótér István: im. 277. o.

27. Megmentett gondolatok 297. o.
28. Homályból homályba I. 477. o.
29. Németh László: Európai utas Bp., 1973. 21. o.
Szophoklész

30. uo. 23. o.
31. uo. 27. o.
32. uo.
33. uo. 26. o.
34

III. Tér-idő szerkezet, zártság és totalitás, kompozíció

1. Németh László: Negyven év, Horváthné meghal, Gyász
553. o.
2. uo. 590. o.
3. uo. 608. o.
4. uo. 559. o.
5. uo. 586. o.
6. uo. 604. o.
7. uo. 632. o.
8. uo. 633. o.
9. uo. 695. o.
10. uo. 657. o.
11. uo.
12. uo. 669. o.
13. uo.
14. uo. 682. o.
15. uo.
16. uo. 707. o.
17. uo. 744. o. /kiemelés - M. M./
18. uo. 763. o.
19. Grezsa Ferenc: im. 219. o.
20. uo.
21. Németh László: im. 219. o.
22. uo. 555. o. /kiemelés - M. M./

- 23. uo. 556. o.
- 24. uo. 554. o.
- 25. uo. 612. o.
- 26. uo. 630-631. o.
- 27. uo. 763. o.
- 28. uo. 553-555. o.
- 29. uo. 557. o.
- 30. uo.
- 31. uo. 555. o.
- 32. uo. 556. o.
- 33. uo.
- 34. uo. 564. o.
- 35. uo. 604. o.
- 36. uo. 639. o.
- 37. uo. 636-637. o.
- 38. uo. 575. o.
- 39. uo. 554. o.
- 40. uo. 612. o.
- 41. uo. 619. o.
- 42. uo. 578. o.
- 43. uo. 579. o.
- 44. uo. 578. o.
- 45. uo. 686. o.
- 46. uo. 674. o.
- 47. uo. 693. o.
- 48. uo. 599. o.
- 49. uo. 631. o.

50. Megmentett gondolatok 293. o.

51. Belohorszky Pál: A lélek kertésze

Uj irás, 1981. december 25-26. o.

IV. A Gyász tudat- és lélekábrázolásáról, alakjairól

- 1. Németh László: im. 561. o.
- 2. uo. 738. o.

3. uo. 538. o.
4. uo. 597. o.
5. uo. 585. o.
6. uo. 538. o.
7. uo. 575. o.
8. uo. 603. o.
9. uo. 611. o.
10. uo. 665. o.
11. uo. 742. o.
12. uo. 553-554. o.
13. uo. 556. o.
14. uo.
15. uo. 565. o.
16. uo. 566. o.
17. uo. 567. o.
18. uo.
19. uo. 621. o.
20. uo. 591. o.
21. uo.
22. uo. 592. o.
23. uo. 607. o.
24. uo. 626. o.
25. uo. 621. o.
26. uo. 675. o.
27. uo. 688. o.
28. uo. 693. o.
29. uo. 702. o.
30. uo. 708. o.
31. uo. 757. o.
32. uo. 762. o.
33. uo. 763. o.
34. Sőtér István: im. 275. o.
35. uo. 254. o.

36. uo. 254-257. o.

37. Németh László: Megmentett gondolatok 28-29. o.

38. uo. 324. o.

V. A Gyász értékszerkezetének, regénytípológiai helyének kérdése

1. Németh László: Negyven év, Horváthné meghal, Gyász 665. o.
2. uo. 691. o.
3. uo.
4. uo. 714. o.
5. uo. 741. o.
6. uo. 760. o.
7. Kocsis Rózsa: Az Iszony vallomása im. 966. o.
8. Megmentett gondolatok 300. o.
9. Negyven év, Horváthné meghal, Gyász 363. ol
10. uo. 718. o.
11. uo. 742. o.
12. uo. 759. o.
13. uo. 363-364. o.
14. Megmentett gondolatok 293. o.
15. uo. 308-310. o.
16. Sőtér István: im. 276. o.
17. Grezsa Ferenc: im. 220. o.
18. Megmentett gondolatok 297. o.
19. Kocsis Rózsa: im. 963. o.
20. Stiluselemzések /Harsányi Zoltán/
Prózai művek stílusa
Tankönyvkiadó, Bp., 1975. 198. o.
21. uo. 199. o.
22. Sőtér István: im. 274. o.

D-730.

Marton Mária

A XX. századi magyar próza egy kísérletéről Németh László Gyász című regényének elemzése alapján
Szeged, 1982.

3. r. sz. Könyvtár
Könyvtárellátó Rákóczi Ny.
MSZ 3396-54

~~Ref. C~~
